

Terug naar volintiri

TERUG NAAR VOLINTIRI

Het verhaal van een verdwenen
Joodse gemeenschap
in Bessarabië – 1941

DOV AVNON

Zij waren hier.

Terug naar volintiri

Terug naar volintiri

Veel mensen kennen Auschwitz. Veel mensen kennen de treinen, de kampen en de nummers op de arm. Maar er was ook een andere Holocaust. Minder bekend. Minder gefotografeerd. Minder verteld.

In 1941 werden in Bessarabië en Boekovina honderdduizenden Joden vermoord. Niet ver weg achter prikkeldraad, maar vaak dicht bij huis: in dorpen, langs wegen, bij velden, aan de rand van bossen. Mensen werden uit hun huizen gehaald, gedeporteerd, doodgeschoten of verdreven naar Transnistrië, waar velen stierven van honger, kou en ziekte.

Dit gebeurde onder Roemeens bestuur, in samenwerking met nazi-Duitsland, tijdens de oorlog tegen de Sovjet-Unie. De Joden waren geen soldaten. Zij waren burens, winkeliers, boeren, kinderen, vaders en moeders. Hun enige "schuld" was dat zij Joden waren.

Over deze geschiedenis is lang gezwegen. In veel dorpen verdween niet alleen de Joodse gemeenschap, maar ook de herinnering aan haar bestaan.

Dit boek is mijn poging om die stilte te doorbreken. Niet als historicus. Niet als rechter. Maar als zoon, als kleinzoon, en als iemand die terugkeert naar Volintiri om te zeggen:

Zij waren hier.

Zij leefden hier.

En zij mogen niet opnieuw verdwijnen.

Terug naar volintiri

Beste lezer,

Er zijn plaatsen die niet op de kaarten van de grote wereld staan, maar wel blijven bestaan op de innerlijke kaarten van het geheugen.

Volintiri is zo'n plaats. Een klein dorp in het zuiden van Moldavië, dat op het eerste gezicht stil en eenvoudig lijkt, maar bij een tweede blik een plaats blijkt te zijn waar de geschiedenis zwaar overheen is gegaan. Een plaats waar de herinneringen zijn verstrooid als stof, alsof de tijd zelf wilde vergeten.

"Terug naar Volintiri" is een reis van persoonlijke overdenkingen over de Joodse wereld die daar ooit was een wereld van families, huizen, smaken, seizoenen, geluiden en talen een wereld die in één keer werd afgesneden in de zomer van 1941.

Het is een reis naar mijn familie, naar de mensen die daar leefden, naar hen die verdwenen zijn, en ook naar de lokale bewoners die achterbleven met vragen zonder antwoord. En de vraag die mij sinds mijn eerste bezoek aan het dorp in 2017 begeleidt, is eenvoudig maar zwaar: hoe kon dit alles gebeuren, en waarom is er bijna geen herinnering overgebleven aan de Joden die daar sinds 1850 leefden?

Terug naar volintiri

Dit boek is geen academisch onderzoek. Ik ben geen historicus, en ik beschik niet over dozen vol documentatie. Het is een boek dat is geboren uit herinneringen, uit fragmenten van verhalen, uit korte gesprekken, uit foto's die niet zijn gemaakt, en uit een verlangen naar iets waarvan ik niet wist dat ik het in mij droeg.

Soms was ik genoodzaakt details aan te vullen, momenten te reconstrueren, een kleine laag toe te voegen waar leegte was maar het totaalbeeld blijft trouw aan de werkelijkheid zoals ik die heb gehoord en begrepen.

Het boek "Terug naar Volintiri" heb ik niet geschreven om troost te zoeken. Ik probeer ook niet, via dit boek, een rekening met het verleden te vereffenen. Mijn denklijn en de manier waarop ik de dingen beschrijf, zoals in het boek te lezen is, vertegenwoordigen niet noodzakelijk de generatie die vóór 1941 in Volintiri leefde. Ik schrijf wat ik schrijf, en op mijn manier probeer ik ook mijn grootvader te beschermen, die, zoals velen, machteloos stond tegenover de vloedgolf die kwam en bijna iedereen wegvaagde.

Het is voor mij belangrijk om duidelijk te zeggen: de Joden van Volintiri zijn niet vermoord door de dorpsbewoners, maar door krachten van buitenaf de nazi-Duitsers en extreme Roemeense eenheden, met voorop de IJzeren Garde, die in 1941 in het gebied actief waren. Zij waren degenen die de deportaties, de schietpartijen en het doden uitvoerden. Er waren ook lokale collaborateurs, zoals overal, maar voor zover ik weet hebben zij niet direct op Joden geschoten en hen niet in kuilen gegooid.

Zo is het ook aan mijn moeder verteld: de Duitsers hebben mijn grootvader Dov, mijn grootmoeder Sara en de kinderen Yehuda en Chaya vermoord, en daarvoor bestaat een officieel document. De lokale arbeider heeft alleen verraden, maar was niet degene die doodde. Het is een pijnlijk detail, maar het plaatst de verantwoordelijkheid op de juiste plaats buiten het dorp.

Ik ben gaan zitten en heb "Terug naar Volintiri" geschreven omdat er plaatsen zijn waar de stilte sterker is geworden dan de herinnering, en omdat er verhalen zijn die niet verdwenen zijn maar tot zwijgen zijn gebracht.

In dagen waarin de kanonnen nog steeds donderen en Europa opnieuw kan ontbranden, bied ik geen geordende historische waarheid en pretendeer ik geen rechter te zijn. Ik nodig je uit om met mij op reis te gaan naar de Joden van een wereld die bestond vóór 1941 een wereld die werd afgesneden en nooit zal terugkeren.

"Terug naar Volintiri" is geen geschiedenisboek en geen roman. Het is ook geen herinnering in de gebruikelijke zin. Het is een boek over een klein dorp in het zuiden van Moldavië, een plaats waar een Joodse gemeenschap generaties lang leefde, totdat haar herinnering bijna werd uitgewist uit het collectieve geheugen van de bewoners, van wie de meesten tot de oosters-orthodoxe christelijke traditie behoren. Het uitwissen gebeurde niet op één dag, en niet altijd uit kwade wil; soms is het het gevolg van hardnekkige trouw aan een oude orde, en soms van angst om terug te kijken.

Terug naar volintiri

Dit boek begint niet met de dood, maar met een weg een weg van Joden die begon aan de Zwarte Zee, liep door de dorpen van Bessarabië en de steden van Boekovina, en leidde naar een plaats die als een thuis leek, tot de dag waarop de markt niet meer openging en alles stilviel.

"Terug naar Volintiri" is geen zoveelste boek over de Holocaust in zijn historische betekenis, en bevat geen systematische beschrijving van de dodenmarsen naar Transnistrië. Ik ben geen historicus. Ik ben een zoon en een kleinzoon. Ik schilder eenvoudig met woorden en probeer te begrijpen wat er is gebeurd met mensen van wie de namen bijna niet zijn opgeschreven in het collectieve geheugen van het dorp Volintiri.

"Terug naar Volintiri" spreekt over herinnering niet over schuld. Over verantwoordelijkheid niet over beschuldigingen. Over wat er gebeurt wanneer niemand meer vertelt wat er in het dorp Volintiri in 1941 is gebeurd. Volintiri is voor mij niet alleen een klein dorp ergens in het zuiden van Moldavië; het dorp vertegenwoordigt voor mij een groep mensen die om verschillende redenen hun kinderen niet hebben verteld over de Joden van het dorp. Het verhaal is bijna verdwenen, totdat iemand terugkeerde en begon te schrijven.

Ik heb "Terug naar Volintiri" niet geschreven zodat mensen het snel lezen. Ik heb het geschreven zodat mensen het niet vergeten en ook de Joden van de wereld van vóór 1941 niet vergeten.

"Terug naar Volintiri" gaat niet alleen over wat er in 1941 of daarvoor is gebeurd, maar ook over wat er daarna niet is gebeurd. De Joden van Moldavië werden in 1941 vermoord; families en hele werelden verdwenen. Maar misschien het ernstigste van alles is dat in die dorpen een stilte is achtergebleven — van dorpen die terugkeerden naar de routine, van land dat opnieuw werd bewerkt, van huizen die aan anderen werden gegeven, en van een herinnering die niet altijd woorden vond. Blindheid van het hart is geen beschuldiging, maar een beschrijving van een menselijke toestand: het vermogen om naast een pijnlijk verleden te leven zonder het direct onder ogen te zien, of eenvoudigweg de rug toe te keren. Het is een blindheid die voortkomt uit angst, uit gewoonte, en soms ook uit de wens om door te leven alsof er niets is gebeurd.

"Terug naar Volintiri" is geen aanklacht tegen de bewoners van het dorp Volintiri. Ik ben geen rechter en heb geen rechten gestudeerd. Zoals altijd wordt gezegd de geschiedenis oordeelt ons; en voor wie gelooft is er een God in de hemel die op een dag alle daden van de mensen zal oordelen. "Terug naar Volintiri" is een persoonlijke poging om de Joden terug te brengen in het lokale geheugen, naar hun natuurlijke plaats in de geschiedenis van het dorp. Het is een reis naar een stem die verdwenen is zodat zij niet opnieuw verdwijnt.

Uiteindelijk is "Terug naar Volintiri" ook een persoonlijk briefje dat ik stuur aan de bewoners van het dorp in het jaar 2025. Een briefje geschreven in de geest van de briefjes die zij aan de priester geven voor de levenden en de doden maar dit keer bevat het ook de Joodse burenen die hier generaties lang hebben geleefd. Op dit briefje staat:

Vergeet de Joden die hier leefden niet. Vergeet degenen die in 1941 werden vermoord door de Duitsers en de IJzeren Garde niet.

Terug naar volintiri

Sta niet toe dat deze herinnering wordt vergeten.

Dit is de kern van "Terug naar Volintiri" een reis naar een plaats die niet meer bestaat, en naar een wortel die tot op vandaag bestaat, diep in het hart.

"Terug naar Volintiri" is opgedragen in diepe herinnering aan mijn zoon, Itamar Avnon, die omkwam bij vlucht MH17 in 2014. De zware ramp die ons trof, opende voor mij, op onverwachte wijze, een venster om het lijden van de ander te begrijpen in het bijzonder het lot van de Joodse gemeenschap van Volintiri, die in 1941 werd vermoord door de Duitse troepen en de IJzeren Garde.

Hoewel de gebeurtenissen verschillen in tijd en plaats, heeft de persoonlijke ervaring van verlies mij geleid naar een zoektocht naar de wortels van mijn familie en naar een reis langs de verdwenen Joodse wereld. Vanuit dat besef ben ik in 2017 naar Volintiri gegaan, om te proberen ons verleden te begrijpen, de pijn van de generaties vóór ons, en de weerspiegeling daarvan in het leven van mijn moeder.

Dov Avnon

Nederland, 2026

Terug naar volintiri

Wie ben ik

Hoe kun je over de terugkeer naar Volintiri vertellen zonder eerst te zeggen wie ik ben? Ik schilder met woorden. Jeannet, mijn vrouw, schildert met een penseel en met kleuren; ik blijf bij de stilte tussen de woorden. Ik ben geen historicus, en dit is geen aanklacht. Ik schrijf van hart tot hart, vanuit herinnering en zoektocht, en probeer een wereld te beschrijven die ooit bestond en op één dag werd afgesneden.

In 2017 bezocht ik samen met Jeannet, mijn vrouw, het dorp Volintiri. Sindsdien wilde ik daarheen terugkeren niet om antwoorden te vinden, maar om te zoeken naar wat er niet meer is. Maar helaas is er niemand meer die zich herinnert en niemand meer die vertelt. "Terug naar Volintiri" is een persoonlijke poging om terug te keren naar een wereld die er was en op één dag verdween.

Ik ben geboren in 1957 in Kiryat Tivon in het land Israël, een kleine plaats aan de voet van de Karmelberg die berg waar, zo werd ons verteld, de profet Elia vocht tegen de profeten van Baäl.

De huizen in de wijk hadden rode daken. Ik herinner mij de timmerman die de daken bouwde ook hij kwam uit de streken van Bessarabië, het huidige Moldavië. Thuis hadden wij een grote tuin met fruitbomen: pruimen, citroenen en meer. Alles, zo vertelde mijn moeder, was "zoals daar", zoals in het dorp Volintiri, ver weg en verdwenen.

In de zomer, wanneer de bomen door hun overvloed bogen, vol rode en gele pruimen, maakte mijn moeder jam voor de winter. Mijn vader en ik gingen naar de nabijgelegen conservenfabriek en kochten

Terug naar volintiri

blikken. Thuis stond een handmachine om de blikken te sluiten. Dit alles samen deed mijn moeder denken aan thuis en aan hoe men voedsel bewaarde voor de koude winter.

Als kinderen speelden wij op blote voeten op straat, op het hete asfalt. En wanneer de winter kwam, zei mijn moeder: “Dit is niet echt koud. Daar, in Volintiri, was het veel kouder.”

Dit alles klonk voor mij ver weg, bijna als een verhaal uit een andere wereld. Wanneer men mij vroeg waar mijn moeder was geboren, zei ik “in Roemenië”. Moldavië kwam nauwelijks voor in de oude atlas; alles hoorde bij de Sovjet-Unie, en ik begreep het verschil tussen Chisinau en Boekarest niet. In onze straat waren wij een minderheid: de meeste bewoners waren Joden afkomstig uit Hongarije.

Slechts weinigen hadden toen gehoord van de Holocaust van de Joden in Roemenië of, nauwkeuriger gezegd, de Holocaust van de Joden in Bessarabië en Boekovina. Wij wisten niets van “onze Holocaust”. Als kinderen leek het alsof de hele Holocaust zich op één plaats concentreerde: Auschwitz. Daar waren de nummers op de arm, daar stonden de ouders van de meeste van mijn vrienden. Dat was de taal waarin over de dood werd gesproken: nummers, kampen, treinen. Over wat er met de Joden van Roemenië gebeurde, over wat er in Bessarabië en Boekovina plaatsvond, hoorden wij bijna niets. In die stilte werd de verwarring geboren.

Pas jaren later begreep ik dat onze Holocaust, die van de dorpsjoden, van Volintiri, niet door de ijzeren poorten van Auschwitz ging. Zij vond plaats in de velden, op de wegen, aan de oevers van de rivieren in de wrede zomer van 1941, toen het Roemeense leger schouder aan schouder marcheerde met nazi-Duitsland.

Het was geen “concentratiekamp”, maar vernietiging ter plaatse: schietpartijen, deportaties te voet, hongerkampen in Transnistrië. En na dit alles bleef er bijna niemand over om het te vertellen. Misschien zijn wij daarom opgegroeid met een onvolledig verhaal.

Ik herinner mij een bezoek in Tel Aviv, bij neven en nichten. Zij waren allemaal in Volintiri opgegroeid en op tijd vertrokken, voordat de geschiedenis de deur sloot. Mijn tante sprak zacht, en plotseling zei zij een woord dat ik niet kende: Transnistrië.

Ik wendde mij tot mijn vader en vroeg: “Papa, wat is Transnistrië?”

Mijn vader schrok van het woord meer dan ik. Hij stopte mij onmiddellijk, met een fluistering die bijna een berisping was: “Zwijg. Zulke vragen stel je niet. Later zal ik het je vertellen.”

En natuurlijk hij vertelde het niet. Niet toen, en niet later. Het verhaal was te zwaar, het woord was een afgrond, en de stilte was een manier om te overleven.

Zo groeiden wij op in een wereld waarin wij goed wisten wat Auschwitz was — maar niet wat onze Holocaust was.

Men kende de kampen in Polen, maar niet de wegen in Bessarabië. Men kende de nummers die in de arm waren gegrift, maar niet de eindeloze tochten naar Transnistrië.

Terug naar volintiri

En wij, de kinderen, moesten deze reis alleen maken: de vragen zoeken die vader niet wilde horen, en de antwoorden ontdekken die niemand thuis durfde uit te spreken.

Pas jaren later, toen ik terugkeerde naar Volintiri, stond ik tegenover de stille grond van de jeugd van mijn moeder en begreep ik dat de Holocaust daar totaal anders was – minder georganiseerd, minder gedocumenteerd, maar niet minder wreed.

De jaren gingen voorbij, en de brokstukken van verhalen die mijn jeugd omgaven – verhalen over de Holocaust die in gesloten kamers en fluisterende gesprekken werden verteld – verdwenen langzaam in de mist. Eén voor één verdwenen de mensen die de herinnering droegen: familieleden, jeugdvriendinnen van mijn moeder, neven en nichten, vrienden uit de groep. Ieder droeg een klein verhaal, en met hun dood verdween weer een stukje van het geheel.

Alleen mijn vader bleef bij ons, zich vastklampend aan het leven met de koppigheid van iemand die alles al had gezien. In 2023 is ook hij overleden, op de leeftijd van 104 jaar.

Mijn moeder kwam in 1938 uit Moldavië naar het land Israël, een jong meisje dat naar een nieuwe wereld keek. Mijn vader bracht de oorlogsjaren door in Siberië op plaatsen waar leven en dood elkaar raken. Hij was één van degenen die op een indirecte manier overleefden, dankzij de “genade” van Adolf Eichmann – een verhaal dat hij zelf nooit als genade beschouwde, maar als een grill van het lot. Dat is een onderwerp voor een ander boek.

Toen mijn moeder eind jaren negentig overleed, keek zij mij aan met vermoeide ogen en zei: “Misschien moet je naar het dorp gaan waar ik ben opgegroeid. Kijk of het huis van opa er nog staat.”

Ik heb er spijt van dat ik dat toen niet heb gedaan. Dat was het moment om alle vragen te stellen waarvan ik niet wist dat ze de moeite waard waren. Toen was er nog een kans op antwoorden. Maar ik was er niet klaar voor; wat ik toen wist en wat ik nu begrijp – het zijn verschillende werelden.

Ik woon sinds 1980 in Nederland, getrouwd met Jeannet. Wij hebben drie kinderen, en nu, in 2025, vijf kleinkinderen. Ik zeg altijd “drie kinderen”, en voeg eraan toe dat wij in 2014 afscheid hebben moeten nemen van Itamar, onze zoon te vroeg. Hij zat op vlucht MH17, het Maleisische vliegtuig dat onderweg was naar Australië. Boven Oekraïne werd het getroffen door een grond-luchtraket, en 298 passagiers kwamen om.

In 2014 werd ik deel van een gemeenschap van mensen die een kind hebben verloren. Zo werd ik een “vader die spreekt”. Je hoeft mij niet te ontwijken – je mag vragen stellen. Maar ik schrijf liever; woorden op papier zijn stabielere dan woorden in de keel. Ik woon in een klein dorp, waar iedereen elkaars verhalen kent. Hier zegt men: “Iedereen heeft zijn eigen zorgen.” Ouders van wie kinderen in sloten zijn verdronken; anderen die omkwamen bij een ongeluk op het erf. Ik spreek met hen, luister naar hen. Wanneer men mij zegt “gecondoleerd”, antwoord ik: “Ik weet ook wat pijn is.”

Terug naar volintiri

In de ogen van mijn moeder lag altijd een kleine schaduw verborgen, een pijn die niet te verbergen was. Haar ouders, broer, zus en andere familieleden werden in 1941 vermoord. Haar eerste man stierf in 1945, toen hij zich aansloot bij de Joodse Brigade. Zij ging verder, maar een deel van haar bleef daar, achter.

Pas nadat Itamar werd gedood vermoord begreep ik voor het eerst werkelijk de innerlijke taal van de pijn van mijn moeder. Toen gingen er deuren open naar een wereld die ik niet kende een wereld waarin verdriet een leraar is. Op een dag, terwijl ik toevallig op internet zocht, kwam ik terecht bij een groep die “Roemeense wortels” heet. Daarin zat een echo van een ver verleden: van vroeger, toen in elk huis het land van herkomst werd genoemd Roemeens, Pools, Bulgaars. Het bracht mij ook de geuren terug van de delicatessenwinkel van vroeger.

Mijn moeder, die kooklerares was, maakte Joods en Roemeens eten, maar ook Pools omdat mijn vader Pools was. Ik sloot mij aan bij de groep, of beter gezegd men liet mij toe dankzij mijn moeder. Later begreep ik dat mijn moeder eigenlijk meer Moldavisch dan Roemeens was. De regio wisselde steeds van handen Rusland, Roemenië en mijn moeder sprak zowel Russisch als Roemeens. In het land Israël zocht zij geen contact met Roemenen. Sinds 1938 was zij echt een sabra. De familie die overleefde en naar Israël kwam was haar hele wereld. Het Roemeens en het Russisch vergat zij bewust; de talen herinnerden haar aan het thuis, en dat thuis kon niet meer worden teruggebracht.

Terug naar volintiri

Wie ben ik en het vliegtuig dat neerstortte – de historische verbinding

In 2014 gebeurde er iets dat mijn leven door elkaar schudde en de richting van mijn schrijven veranderde. Op een donderdagmiddag in juli kregen wij bericht dat het vliegtuig waarin mijn zoon Itamar zat, onderweg terug naar Australië, was neergestort. Binnen enkele minuten werd duidelijk dat vlucht MH17 was neergeschoten, en dat alle passagiers en bemanningsleden waren omgekomen.

Itamar was geen soldaat. Hij droeg geen wapen en koos geen kant. Hij kwam eenvoudig terecht in een oorlogsstorm die groter was dan hijzelf de voortdurende strijd tussen Oost en West, tussen Rusland en Oekraïne, tussen wereldbeelden, grenzen en rijken. In die storm werd een burger vliegtuig een doelwit, en het leven van mijn zoon eindigde.

In 1941 kwam ook opa Dov terecht in een oorlog die niet de zijne was. Roemenië, onder leiding van Ion Antonescu, sloot zich aan bij Duitsland in de strijd tegen de Sovjet-Unie. Het was een oorlog tussen staten, legers en ideologieën. Maar binnen die strijd bevond zich nog een volk de Joden die niet vochten, niet beslisten en geen bedreiging vormden, en toch werden aangewezen als vijand die vernietigd moest worden.

Terug naar volintiri

De Joden waren er ook tijdens de Eerste Wereldoorlog. Zij leefden in dezelfde dorpen, in dezelfde steden, onder dezelfde wisselende machthebbers. Ook toen waren er oorlogen, honger en geweld maar er was geen “Endlösung”. Er was geen beleid van totale vernietiging.

Ik vraag mijzelf af: wat is er veranderd? De oorlog alleen is geen voldoende verklaring. Wat veranderde, was de ideologie. Er kwam een totale denkwijze bij, een denkwijze die de wereld verdeelt in zuiveren en overbodigen, in wie mag leven en wie geen plaats heeft. De Jood veranderde van een religieus of sociaal symbool in een bestaansprobleem dat “opgelost” moest worden.

Zo koos Roemenië er in de oorlog tussen Duitsland en Rusland voor om de Joden tot doelwit te maken. En zo werd in de oorlog tussen Oost en West in de 21e eeuw een burgervliegtuig onderdeel van het slagveld. Niet uit persoonlijke haat, maar uit een totaal gebrek aan respect voor mensenlevens wanneer zij als “bijkomende schade” worden gezien.

Itamar en opa Dov werden niet om dezelfde reden vermoord, en niet op dezelfde manier. Maar beiden betaalden met hun leven voor een moment waarop ideologie, oorlog en morele verdoving elkaar ontmoetten. En wanneer ik vraag waarom toen, in 1941, juist voor vernietiging werd gekozen, en waarom nu, in 2014, op een burgervliegtuig kon worden geschoten dan zoek ik niet één antwoord. Ik probeer te begrijpen hoe steeds opnieuw, in oorlogen die niet van ons zijn, degene die ertussen zit de hoogste prijs betaalt.

Ik ben geen historicus, maar een vader. Er zijn vaders die kiezen voor zwijgen; ik heb gekozen om te schrijven. De dood van Itamar, samen met het neerstorten van het vliegtuig en de context waarin dit gebeurde, opende bij mij een nieuwe denkrichting een weg die mij bracht tot een nieuwe blik op de Joodse wereld van vóór 1941, die wereld die met geweld werd afgesneden en waaruit ik geboren ben.

Het vliegtuig werd niet neergehaald door een technisch defect. Het werd neergehaald boven een actief oorlogsgebied. De gebeurtenis vond plaats op 17 juli 2014, boven Oost-Oekraïne, dicht bij het dorp Hrabove in de provincie Donetsk een gebied dat onder controle stond van pro-Russische separatistische troepen. De resten van het vliegtuig vielen in de velden tussen verschillende dorpen, midden in een werkelijkheid van voortdurende oorlog.

Het is niet zeker dat het boek “Terug naar Volintiri” geschreven zou zijn zonder die gebeurtenis, waarin Itamar boven de hemel van Oekraïne werd vermoord. De dood van Itamar was voor mij het begin van een nieuw proces. Een zoektocht naar wortels, naar huis, en naar de Joodse wereld in Oost-Europa vóór haar vernietiging in 1941.

De oorlog in Oekraïne, waarin het vliegtuig werd neergeschoten, is geen losstaand gebeuren. Zij rust op duidelijke ideologische opvattingen: Russisch nationalisme, het idee van de “Russische wereld”, de gedachte dat Russischtaligen behoren tot één beschaving die recht heeft op bescherming en zelfs op territoriale uitbreiding. Daarnaast bestaat er een duidelijke antiwesterse houding en een diepe band met de Russisch-orthodoxe kerk, die de strijd soms een religieus-morele rechtvaardiging geeft. De geschiedenis leert dat ideologieën niet in een leegte werken. Ook in 1941, in het dorp Volintiri in Bessarabië, werden mijn grootvader Dov en zijn familie vermoord als onderdeel van een andere golf

Terug naar volintiri

van ideologisch geweld die van de Roemeense IJzeren Garde. Ook toen werkten nationalisme, extremisme en religie samen, en zij kostten het leven aan veel Joden.

Tussen de moord op de Joden van Volintiri in 1941 en het neerhalen van een burgervliegtuig in 2014 bestaat geen historische gelijkheid, maar er is wel een verbindende draad: ideologische extremiteit die geweld legitimeert, in naam van volk, geloof of absolute waarheid.

Terug naar volintiri

De zwervende Jood — Ahasverus en het verhaal dat de geschiedenis bedekt

Wanneer zwervers in een dorp aankomen, is de eerste blik altijd een blik van wantrouwen. Zij zijn vreemden, en zij hebben geen verleden op die plaats. Na verloop van tijd passen zij zich aan. Zij bewerken de grond, openen een winkel, nemen deel aan het dagelijks leven. De economie wordt beter, en het dorp profiteert. Langzaam ontstaat waardering, en soms ook respect. Maar deze zwervers zijn Joden.

En in een dorp als Volintiri blijven zij, ook nadat zij zich hebben gevestigd, ook nadat zij een huis en een naam hebben opgebouwd, in de ogen van anderen vreemden. Niet omdat zij blijven lopen — maar omdat zij nooit werkelijk werden uitgenodigd om te blijven.

In 1941, in Volintiri, hield de vreemdeling op mens te zijn.

Toen ik een klein kind was in het land Israël, hoorde ik over “de zwervende Jood”. Ik begreep toen niet dat achter het zwerven een heel ander verhaal verborgen lag.

Mijn vader, Avraham, zwierf inderdaad maar niet uit nieuwsgierigheid of uit verlangen om de wereld te zien. Hij werd in 1939, op twintigjarige leeftijd, uit zijn huis in de stad Jaroslaw in Polen verdreven en naar het oosten gedeporteerd, richting Siberië. Pas in 1948 kwam hij naar het land Israël. Dat was geen zwerven. Dat was verdrijving.

Terug naar volintiri

Het beeld van “de zwervende Jood” gaat niet over reizen, maar over de legende van Ahasverus de Jood die een vloek van eeuwig zwerven draagt, omdat hij volgens het verhaal weigerde Jezus te laten drinken op weg naar de kruisiging. Maar deze legende verklaart de geschiedenis niet; zij bedekt haar. De legende vervloekte de Jood met zwerven. De geschiedenis vervloekte hem met verdrijving. De Joden zwierven niet omdat het hun lot was om te zwerven, maar omdat zij keer op keer werden verdreven.

Een beeld vertelt ook zonder woorden.

De iconen binnen de muren van de kerken, en soms ook daarbuiten, waren niet alleen versiering of kunst. Voor de eenvoudige boer, die niet kon lezen en schrijven en de heilige geschriften niet in hun oorspronkelijke vorm kende, was het icoon de tekst. Hij las het geloof door kleur, lijn en gebaar door heilige gezichten en blikken die in de tijd waren bevroren. Zo werd het verhaal niet geleerd uit wat geschreven stond, maar uit wat geschilderd was.

En de Jood hield vast aan de woorden van de Tora van Mozes: gij zult u geen gesneden beeld maken, noch enige gelijkenis. Juist door zijn trouw aan het onzichtbare werd hij gemarkeerd als vreemd in een wereld die moest zien om te geloven. Vanaf het moment dat hij als vreemd werd gemarkeerd, was de weg kort: van beeld naar wantrouwen, van wantrouwen naar beschuldiging, en van beschuldiging naar geweld niet als afwijking van de orde, maar als onderdeel daarvan.

Het kruis in het midden, de figuren eromheen, en een Joodse leiding die steeds opnieuw verschijnt als drager van schuld. Niet als één uitleg naast vele andere, maar als een visuele waarheid die van generatie op generatie terugkeert. Zonder letters. Zonder vragen. Zonder twijfel.

Uit deze beelden ontstond door de jaren heen een ingewikkeld systeem van uitleg, traditie en gekleurd geheugen. De boer las het Oude Testament niet en ook het Nieuwe Testament niet hij zag. En wat gezien wordt, brandt dieper in dan welk vers ook. Wanneer het leven zwaar was en de aarde niet altijd haar vrucht gaf, was er een zondebok nodig. En de Jood, die al was voorgesteld als vreemd, verdacht en oud-schuldig, werd de natuurlijke kandidaat.

Die Jood zwierf niet uit eigen wil. Hij zwierf omdat hij werd verdreven. Opnieuw. En opnieuw. Niet omdat hij niet werkte voor zijn levensonderhoud zoals iedereen. Niet omdat hij niet bij de plaats hoorde. Maar omdat de wereld had geleerd hem als schuldig te zien nog voordat zij had geleerd hem als mens te zien.

Het zwerven van de Jood begon al in de oudheid. Joden trokken op naar Jeruzalem uit alle hoeken van de bekende wereld: uit Parthië en Medië, uit Mesopotamië, Cappadocië, Pontus en Asia, Frygië en Pamfylië, Egypte en het gebied van Libië bij Cyrene, en zelfs uit Rome Joden en proselieten. Dit is geen literaire lijst, maar een echte wereldkaart van die tijd.

Zij spraken verschillende talen en leefden tussen andere volken, maar behielden de wet, de herinnering en hun identiteit. Overal waar zij kwamen, ontstond een gemeenschap, met in het midden een synagoge — een plaats van gebed, studie en samenkomst. Juist dat vermogen wekte wantrouwen. De Jood ging niet volledig op in zijn omgeving, maar verdween ook niet. Hij leefde op één plaats, maar was ook verbonden met andere plaatsen. Hij bewaarde een orde, een herinnering en een eigen manier van leven.

Terug naar volintiri

In de ogen van de omgeving leek dat niet op stabiliteit, maar op vreemdheid. En zo werd de Jood, nog vóór geweld of vervolging, gemarkeerd als iemand die binnen is maar ook buiten hoort. En daar begint meestal alles.

De Jood in het dorp Volintiri had een rabbijn die geen priester was. Dat verschil, dat klein lijkt, draagt een hele wereld in zich. De rabbijn heiligt geen aarde. Hij bewaart herinnering. Hij staat tussen de mens en het boek de Tora van Mozes, die aan het volk werd gegeven bij de berg Sinaï. De Joodse heiligheid is niet geplant in een veld of dorp, maar wordt van plaats naar plaats gedragen, als een oude tas die van generatie op generatie overgaat.

Zo leefden de Joden op aarde die geheiligd was door het oosters-orthodoxe christendom. Aarde met kruisen, met feesten en met plaatselijke heiligen. Aarde met één duidelijk verhaal en één naam voor God. De Jood woonde erop, werkte erin, kreeg er kinderen maar ging niet op in haar heiligheid.

Hij was daar, maar hoorde niet bij de aarde. Hij kende de plaats, maar droeg een andere plaats in zijn hart. In de ogen van de omgeving was hij geen volkomen vreemdeling, maar ook geen huisgenoot. Een vaste gast. Bekend, maar niet geheiligd. Een mens met een rabbijn, niet met een priester. Met zijn eigen wet en met een herinnering die niet verdween in de zwarte aarde.

In tijden van rust ging dat voorbij. In tijden van crisis hield dat verschil op stil te zijn. Want op een plaats waar de aarde zelf als heilig wordt gezien, wordt wie niet tot die heiligheid behoort uiteindelijk beschouwd als tijdelijke gast.

Wanneer men de Jood nodig had voor economische ontwikkeling, zei men hem te komen. En wanneer er ziekten waren, zei men hem te vertrekken. Zij woonden in wijken of aan de rand van het dorp. De rabbijn legde de wet uit, leidde de gemeenschap en bewaakte de continuïteit van de herinnering. Zo konden Joodse gemeenschappen bestaan zonder regering, zonder leger en zonder land — maar altijd met een duidelijke identiteit.

Na de verwoesting van de Tweede Tempel, en voor een deel na de opstand van Bar Kochba, waren er momenten waarop het Joodse volk niet alleen bestuur verloor, maar ook land en huis. Het Jodendom stond toen voor een diepe breuk. Het religieuze centrum werd verwoest. Er waren geen offers meer, geen actieve priesterlijke dienst en geen pelgrimage naar Jeruzalem. Dat was niet alleen een politieke slag — het was een theologische crisis.

Hier kwam de rol van de rabbijnen binnen: in plaats van offer gebed. In plaats van priesters wijzen en rabbijnen. In plaats van één tempel vele gemeenschappen. De mondelinge Tora werd het centrum.

De Romeinen verspreidden Joden over het rijk. Velen werden met geweld meegenomen, anderen vluchtten om te overleven. Sommigen kwamen naar het westen, naar de gebieden van Griekenland, Italië en Spanje. Anderen trokken naar het noorden en oosten. Het was geen beweging van keuze, maar van werkelijkheid. Wie bleef, liep gevaar. Wie zich verplaatste overleefde misschien.

De Joden zwierven als Joden in een wereld die steeds christelijker werd. Eerst tussen heidense stammen, en later binnen een christelijke samenleving die beweerde dat zij de erfgenaam van het Jodendom was, dat zij in de plaats ervan was gekomen. In de ogen van de kerk was de Jood niet alleen

Terug naar volintiri

een vreemdeling hij was een levende getuige van een andere waarheid, een bestaan dat het christelijke verhaal zelf ondermijnde.

Het christendom wilde zeggen: wij zijn de voortzetting, wij zijn de correctie, wij zijn het nieuwe Israël. En de Jood zei door zijn bestaan iets anders: het verbond bestaat nog, en het verhaal is niet afgelopen. Hij probeerde niet te overtuigen en niet te bekeren alleen te blijven wie hij was. Maar juist dat blijven werd gezien als koppigheid, en soms als verzet.

Zo ontstond een stille maar diepe spanning. De Jood vereerde niet dezelfde heiligen, aanvaardde niet dezelfde God in Zijn vleeswording, en sloot zich niet aan bij de geestelijke gemeenschap om hem heen. Hij leefde ernaast, niet erin. Bekend op de markt, nodig voor de economie maar niet behorend tot het hart.

En in zo'n wereld werd elke crisis gevaarlijk. Oorlog, ziekte, hongersnood of machtswisseling en alles wat verborgen was kwam naar boven. De Jood werd gemakkelijk degene die "niet van ons" was, degene die nog steeds vasthield aan een oude waarheid in een wereld die beweerde haar te hebben vervangen.

Zo ging het zwerven door. Niet omdat de Joden wilden zwerven, maar omdat elke keer wanneer zij probeerden te blijven, iemand hun eraan herinnerde dat zij gasten waren in een wereld die niet van hen was.

Zo ontstonden Joodse gemeenschappen ver van Jeruzalem niet uit een droom om te zwerven, maar uit de noodzaak een stuk grond te vinden waarop men zonder angst kon staan. Die lange weg, die liep via Spanje, Midden-Europa, Oost-Europa en de Zwarte Zee, is ook de weg die uiteindelijk naar Bessarabië en Volintiri leidde.

Het dorp Volintiri was geen toevallige halte. Het was nog een klein punt op een zeer lange weg de weg van een volk dat telkens opnieuw bewoog, niet omdat het wilde zwerven, maar omdat men het niet toestond te blijven.

Men zegt over de bewoners van het dorp Volintiri dat zij afstammelingen zijn van de Kozakken. Toen ik daar voor het eerst kwam, dacht ik daaraan via mijn familie. Niet via geschiedenisboeken, maar via een eenvoudige vraag: hoe zijn Joden eigenlijk op zo'n plaats terechtgekomen?

Mijn moeder sprak niet over Kozakken en noemde Bogdan Chmel'nitski niet. Die namen hoorden niet bij haar taal. Maar één ding wist zij heel duidelijk: zij kon niet lang in het dorp Volintiri blijven.

Niet omdat er toen iets ergs gebeurde, en niet omdat iemand haar uitdrukkelijk bedreigde. Het was een stille wetenschap. Een onderbuikgevoel dat in een familie van generatie op generatie wordt doorgegeven, zonder data en zonder namen. Een diep begrip dat deze zwarte aarde — hoe mooi en vruchtbaar ook niet het beloofde land was.

In de Oekraïense geschiedenis wordt Chmel'nitski gezien als een nationale held. Een figuur van opstand, vrijheid, verzet tegen vreemde heerschappij. Vergelijkbaar met Stepan Bandera, die veel later kwam, of met Ion Antonescu in Roemenië. In bepaalde dorpen spreekt men met trots over zulke mensen, bijna als over grondleggers.

Terug naar volintiri

Maar in het Joodse geheugen zijn zulke mensen geen helden. Zij zijn vervolgers. Mensen die een lang spoor van Joods bloed achterlieten. Die kloof is geen historisch debat, maar een open wond.

Ik zit urenlang te schrijven over “de terugkeer naar Volintiri”. Ik stel mij mijn voorouders voor in die jaren. Geen mensen van opstand, maar van overleven. Zij schreven geen manifesten en bouwden geen standbeelden. Toen de moorden begonnen, verzamelden zij kinderen, boeken en een beetje bezit — en gingen. Niet uit ideologie, maar uit een eenvoudig begrip: wanneer iemand tot held wordt gekroond, betaalt iemand anders de prijs. En dat was de Jood. Zo was het toen, en zo is het ook vandaag.

En wanneer ik aan het dorp Volintiri denk, begrijp ik: de Jood zwierf niet omdat hij van zwerven hield. Hij zwierf omdat elke keer dat één verhaal tot heldendom werd verheven, zijn verhaal tot stilte werd gemaakt.

Mensen stonden de volgende dag, in dat jaar 1941, zo stel ik mij voor, tegenover de priester of het icoon en spraken over kleine en grote zonden. Gedachten, daden, stiltes. De priester luisterde, legde een hand, las een gebed. De mens voelde tijdelijke verlichting. De zonde kreeg woorden, en de woorden kregen vergeving.

Maar het dorp zelf biecht niet. De zwarte aarde spreekt niet. Het bloed dat vergoten werd, komt niet in het gebed. Zo leerden hele generaties om de kerk te verlaten met een gevoel van reinheid, terwijl het verleden buiten bleef. Niet gevraagd. Niet gezegd. En er werd geen verzoek om vergeving gestuurd.

Ik keerde in 2017 terug naar het dorp Volintiri met verdeelde gevoelens. Misschien is dat de reden waarom de Joodse herinnering zich moeilijk in zo'n plaats laat opnemen. Want zonder openbare belijdenis is er geen historische vergeving. En zonder zulke vergeving blijft alles begraven in de zwarte aarde — stil, diep, en wachtend tot iemand eindelijk de waarheid hardop durft te zeggen.

De Joodse agrarische vestiging in Bessarabië

Volintiri, Bălți en de aarde die werd gegeven en uit het geheugen werd weggenomen

De Jood is een goede handelaar, begrijpt bankzaken en staat op de markten. Zo groeien wij soms op met meningen en ideeën die niet altijd de werkelijkheid weerspiegelen. En toch beweren allerlei Jodenhaters dat de Jood van die wereld niet wist hoe hij de aarde moest bewerken.

Maar Joden in Bessarabië waren niet alleen handelaren, winkeliers of ambachtslieden. In de 19e eeuw bestond er in het gebied ook een echte, geplande en officieel erkende Joodse agrarische vestiging. Na de annexatie van Bessarabië door het Russische Rijk in 1812 wilde het Russische bestuur het gebied bevolken, de landbouw ontwikkelen en de bevolking controleren. Binnen dit kader, en soms zelfs met steun van de overheid, kregen Joden landbouwgrond, vooral in landelijke gebieden en ver van de grote steden.

Zo ontstonden Joodse landbouwkolonies in Noord- en Midden-Bessarabië, in de gebieden van Bălți, Sorocea, Orhei, en ook in dorpen en kleine landbouwgoederen rond Volintiri.

Terug naar volintiri

Het agrarische werk omvatte het bewerken van kleine stukken grond, het verbouwen van groenten, zonnebloemen en druiven, het houden van dieren, korenmolens, persen voor zonnebloemolie, landbouwopslagplaatsen en landbouwtransport wagens, paarden en handel in opbrengst.

De Joodse dorping werkte niet altijd “in het open veld” zoals de Roemeense of Moldavische boer, maar soms in het economische midden van de landbouw: opslag, verwerking, krediet en seizoenshandel. Dat was geen uitzondering of afwijking, maar een essentieel deel van de economische structuur van het dorp. Want je kunt geen opbrengst verbouwen zonder die te verkopen.

In Bălți werden al in de tweede helft van de 19e eeuw officiële Joodse landbouwkolonies opgericht — op initiatief van het Russische bestuur en soms op initiatief van Joodse verenigingen. Joden hielden zich bezig met het verbouwen van graan, aardappelen, zonnebloemen, tabak en wijnstokken. Sommigen waren boeren in de volle betekenis van het woord: werkend op het land, levend van de landbouw, afhankelijk van regen en aarde. Wanneer Joden wettelijke mogelijkheid, grond en basisvoorwaarden kregen — bewerkten zij de aarde precies zoals elke andere groep.

De bewering dat “de Jood niet weet hoe hij moet werken” kwam uit een andere plaats voort. Eeuwenlang was het Joden in veel plaatsen in Europa verboden om grond te bezitten. Zij werden naar bepaalde beroepen geduwd handel, leningen, ambacht niet uit keuze, maar uit noodzaak. Nadat zij van de aarde waren weggehouden, werd tegen hen gezegd dat zij “vreemd aan de aarde” waren. Zo ontstond een gesloten cirkel: men onthoudt grond, en beschuldigt daarna van onvermogen.

De Joodse agrarische vestiging in Bessarabië is bijna niet opgenomen in het lokale publieke geheugen. Na 1941, met de moord op de Joden van Bessarabië en Boekovina en ook in het dorp Volintiri werd ook de herinnering aan hun werk uitgewist. Niet alleen de mensen verdwenen, maar ook het verhaal van hun leven. De gronden bleven, de dorpen gingen verder, maar de werkende, ploegende en zaaierende Jood verdween uit het bewustzijn.

En zo, wanneer iemand vandaag zegt: “De Joden wisten niet hoe zij de aarde moesten bewerken”, liegt hij niet noodzakelijk. Hij herhaalt eenvoudig een onvolledige herinnering, een gerucht dat schijnbaar waarheid is geworden.

Deze uitspraak diende overheden die Joods grondbezit wilden beperken, een kerk die de Jood zag als een stedelijke vreemdeling niet als deel van de “heilige aarde” van het dorp en misschien vooral: burens die uitsluiting wilden rechtvaardigen zonder schuld.

De Joden waren boeren. Mijn moeder was daar maar niet in het officiële verhaal. Joden kregen grond, vooral in de 19e eeuw, en stichtten landbouwkolonies: velden, wijngaarden, molens en stallen. Zij bewerkten de zwarte aarde, soms onder zwaardere omstandigheden dan de lokale boeren. Maar dat paste niet bij het oude beeld, en het beeld was sterker dan de werkelijkheid. Wanneer men denkt vanuit verbeelding en mythen, is het zeer moeilijk te zien wat er werkelijk was.

En toen kwam het jaar 1941: massamoord, deportatie, uitwissing. Niet alleen van de mensen ook van het verhaal. Gemeenschappen werden vernietigd, gronden bleven leeg achter, en er bleef niemand over

Terug naar volintiri

om te vertellen. De gronden gingen naar anderen, en de herinnering werd opgeslokt door “de oorlog” of “de algemene ramp” zonder naam, zonder eigenheid, zonder Joden.

Het dorp herinnert zich wie nakomelingen heeft, wie dezelfde grond is blijven bewerken, wie deel bleef van de kerk en de rituelen. De Joden verdwenen in één keer. Zij lieten geen lokale volgende generatie achter en daarom werden zij niet opgenomen in het publieke geheugen.

Mijn moeder kwam in 1938 naar het land Israël, naar een agrarische kibboets. Zij namen ook het verhaal met zich mee. Ook in het dorp Volintiri waren er Joodse boeren maar er bleef niemand over om dat te noemen, en er was niemand die het wilde herinneren.

“Uitsluiting rechtvaardigen zonder schuld” betekent: iemand onrecht aandoen, maar jezelf een verhaal vertellen waarin je je niet schuldig voelt. In plaats van te zeggen: wij willen hen niet, wij zijn bang voor hen, zij nemen ons levensonderhoud af zei men: de Jood is geen mens van de aarde, hij is een handelaar, hij is geen boer, het zit niet in zijn natuur, hij hoort niet bij deze aarde.

Dat is niet altijd openlijke haat, maar het afschuiven van verantwoordelijkheid. Als hij “toch geen landbouwer is”, dan is het niet erg dat hij geen veld kreeg, niet erg dat hij naar de rand werd geduwd, niet erg dat hij uit het landschap verdween.

Zo gaan de jaren voorbij. Mensen zeggen het zacht op straat, spreken erover in de kerk, en langzaam vervangt een mythe het geweten. In plaats van te zeggen: wij namen, wij zwegen, wij pasten ons aan — is het gemakkelijker te zeggen: zo was het altijd.

De zin “de Jood weet niet hoe hij moet werken” is geen beschrijving maar een alibi.

En de vraag blijft open: waar staat vandaag het land Israël, de staat van de Joden, en waar staat Moldavië, dat wordt beschouwd als een van de armste landen van Europa. Misschien hadden die dorpsbewoners vóór 1941 toch ongelijk in hun houding tegenover Joden en in wat zij over hen zeiden.

Zij noemen geen Joden

"Terug naar Volintiri" is geboren omdat er onderwerpen zijn waarover ik met de lezer wil spreken. Sommige zijn mooi, sommige minder mooi. Zij hebben allemaal één gemeenschappelijk onderwerp, waarop ik steeds terugkom: de Jood heeft geen plaats in het publieke geheugen.

Dat is een begrip dat ook ik moest leren en begrijpen niet als beschuldiging, maar als een pijnlijke vaststelling tussen wat is gebeurd en wat wordt herinnerd.

Publiek geheugen is wat een samenleving ervoor kiest samen te herinneren: wat verschijnt op monumenten, in schoolboeken, in ceremonies, in de verhalen van een plaats die van generatie op generatie worden doorgegeven. Niet alleen wat er is gebeurd, maar wat is verteld, en wat stil is gebleven.

Het publieke geheugen is geen archief van feiten, maar een ruimte van keuze: wie hoort erbij, en wie blijft buiten het verhaal.

In het land Israël probeert men zoveel mogelijk mensen in het publieke geheugen op te nemen. Dat omvat soldaten, maar ook mensen die zijn vermoord door vijandige daden. Het belangrijkste is dat zij niet worden vergeten. Dat is wat men in het land Israël "publiek geheugen" noemt.

Terug naar volintiri

Veel mensen weten, en het is geen geheim, dat vóór 1948 veel plaatsen oorspronkelijk Arabische dorpen waren. De oorlog kwam, zij vertrokken of men zei hun te vertrekken alles is een kwestie van uitleg maar er is vermelding. Bovendien is vandaag ongeveer 21 procent van de inwoners Arabisch, en zij zijn het niet vergeten.

"Terug naar Volintiri" is geschreven omdat vóór 1941 in het huidige Moldavië, in het historische gebied dat Bessarabië heet, ongeveer 300.000 tot 350.000 Joden leefden meer dan tien procent van de bevolking. Zij leefden daar generaties lang: zij werkten, handelden, leerden, stichtten gezinnen, en waren een werkelijk deel van de menselijke ruimte.

Sinds 1941 hebben zij geen plaats meer in het "publieke geheugen". Dat betekent niet alleen dat hun namen ontbreken op gedenkplaten. De betekenis is dieper: zij zijn niet aanwezig in het officiële verhaal van de plaats, worden niet genoemd bij ceremonies, maken geen deel uit van het lokale verhaal, en worden niet gezien als mensen die hier werkelijk hebben geleefd.

Alsof zij slechts gasten voor een moment waren, en geen burens. Alsof zij niet alleen uit het leven verdwenen maar ook uit de herinnering.

Ik weet niet zeker of de bewoners van het dorp Volintiri, door de generaties heen, zich hiervan bewust waren. De meesten namen de dingen aan zoals zij waren, niet uit kwaadheid, maar uit gewoonte en uit trouw aan een bestaande orde die niet ter discussie werd gesteld.

Zo werken tradities: zij gaan van generatie op generatie over zonder dat de vraag wordt gesteld wie daarin niet aanwezig is. De afwezigheid van herinnering wordt niet altijd als onrecht ervaren; soms komt zij eenvoudig voort uit gebrek aan kennis.

Toch leefden er ook in het dorp Volintiri door de generaties heen mensen die het Joodse verhaal kenden, hun afwezigheid voelden, en misschien in besloten kamers zelfs voor hen baden.

Die afwezigheid schept een kunstmatige stilte een stilte die een samenleving toestaat verder te gaan zonder te vragen wie ontbreekt, en waarom. Dat is de stilte die ik wil doorbreken: niet om te beschuldigen, maar om te herinneren.

Een volk dat zijn verleden niet kent, zal moeite hebben zijn toekomst te bouwen. Niet omdat het verleden hem vastbindt, maar omdat het hem aan de middelen ontbreekt om zichzelf te begrijpen, te erkennen, en de fouten van het verleden te herinneren bovenal het lot van de Joden die tot 1941 in Moldavië leefden.

Volintiri is een klein dorp met een grote kerk. Een kerk die ziet, hoort en alles weet. Een plaats waar mensen elkaar ontmoeten, spreken, en briefjes doorgeven voor de levenden en de doden.

Het is dezelfde kerk die generaties lang een diepe geestelijke rol vervulde: zij bewaarde de kalender, de rituelen en de herinnering aan de zielen. Voor velen is dit de plaats waar wordt bepaald wie herinnerd wordt en hoe.

Terug naar volintiri

Binnen dit kader bleef de religieuze herinnering soms beperkt tot de grenzen van de christelijke gemeenschap alleen niet uit de bedoeling om te kwetsen, maar uit trouw aan een eeuwenoude traditie.

Zo ontstond een toestand waarin de Joden, hoewel zij een onlosmakelijk deel waren van het menselijke landschap van het dorp, soms buiten de herdenkingsrituelen bleven. Ook wanneer er monumenten worden opgericht, en ook wanneer pogingen worden gedaan het verleden te noemen, wordt de Joodse herinnering niet altijd opgenomen als een lokaal-nationaal verhaal, maar blijft zij parallel, stil, bijna apart.

De mensen van het dorp Volintiri zwegen niet altijd met opzet. Soms herinnerden mensen of een deel van hen zich eenvoudig anders; vooral de generatie die in 1941 leefde en de Joden kende. Maar wanneer die herinnering niet in het gezamenlijke verhaal van de plaats terechtkomt, blijft zij iets waar men van weet, en niet iets waar men mee leeft.

Zo blijft de Holocaust van de Joden van Moldavië een feit in boeken, en geen levende herinnering van de mensen die hier leefden.

"Terug naar Volintiri" is mijn persoonlijke briefje aan de bewoners van het dorp Volintiri. Een eenvoudig briefje, van het soort dat zij kennen en gebruiken om levens en zielen van doden te gedenken.

Het is een briefje dat nooit werd gebruikt om de Joodse buurman of buurvrouw te noemen, die op één dag eenvoudig verdwenen. De Joden waren daar maar zij waren nooit deel van de kudde. Zij behoorden niet tot de kerk, en daarom was er na hun dood niemand die hen noemde.

Zo bleven zij altijd buiten de omheining van de herinnering.

Generaties lang was er niemand die herdenkingskaarsen aanstak, niemand die een naam voorlas, niemand die eiste dat zij herinnerd werden. Hele Joodse gemeenschappen werden uitgewist, en ook hun religieuze herinnering is nergens te vinden.

In mijn ogen had de christelijke kerk de drager van de herinneringskaars kunnen zijn als vertegenwoordiger van Gods liefde en genade voor alle mensen. Niet uit schuld, en niet uit kwaadheid, maar omdat in haar geloof de erkenning ligt van de waarde van ieder mens als mens.

Maar de traditie, binnen haar grenzen, liet de zielen van de Joden buiten haar kader van herinnering.

Zo bleef een heel land bijna zonder herinnering. Niet omdat er niets was om te herinneren, maar omdat er niemand was die herinnerde.

Volintiri is een klein en stil dorp in het zuiden van Moldavië. Vandaag kun je erdoorheen lopen zonder te weten dat hier ooit een hele Joodse gemeenschap bestond: een werkplaats, kleine winkels, een houten synagoge, enkele families die de aarde bewerkten, handelaren, en meer.

Naar dit dorp kwam ik voor het eerst in 2017, samen met mijn vrouw Jeannet. Hier werd mijn moeder, Naomi, geboren in 1919. Mijn hele jeugd vertelde zij mij over het leven in het dorp: over de strenge winter, over de zonnebloemolie die mijn grootvader Dov maakte, over de tuin waarin rode appels groeiden.

Terug naar Volintiri

Pas toen ik daar aankwam, begreep ik hoe diep een plaats die ik niet kende toch deel was geworden van mijn identiteit.

Meer dan zeventig jaar lang werd hier bijna niet gesproken over wat er in 1941 gebeurde. Ik dacht dat misschien alles verloren was. Langzaam begonnen er toch stukken boven te komen: de herinnering van een oude buurman, een verbleekte kaart van de begraafplaats, een oude registratie in Yad Vashem.

Via de Facebookgroep van het dorp leerde ik Igor kennen, Inna en Klaus uit Duitsland. Alle drie hielpen zij om een idee voor een gedenksteen tot iets werkelijks te maken.

Even dacht ik dat misschien nu, nadat wij een hand hadden uitgestoken, de herinnering langzaam zou beginnen terug te keren. Maar langzaam begreep ik iets wat ik eerder niet wist een klein detail, bijna verborgen, maar sterker dan welk monument of welke ceremonie ook: ook vandaag, wanneer zij de briefjes aan de priester geven, vermijden zij nog steeds de naam van de Jood op te schrijven.

En juist die stilte leerde mij hoe lang de weg naar echte herinnering nog is.

Plotseling begreep ik dat de afwezigheid van de herinnering aan de Holocaust van 1941 niet alleen een vraag van het verleden is. Het is een wond die Moldavië in 2025 nog steeds beïnvloedt de identiteit, het onderwijs, de economie, en het vermogen van het land om te begrijpen wie het is en wat het heeft verloren. Dat is in ieder geval mijn mening.

"Terug naar Volintiri" is een boek dat ik schrijf in 2025. Het is een reis naar één dorp dat eenvoudig lijkt, maar in zich het verhaal draagt van een gemeenschap die bijna volledig werd uitgewist.

Het is een gesprek tussen mij en mensen voor wie de Jood uit die wereld vóór 1941 een vreemdeling was, en ook na 1941 een vreemdeling bleef. Het is een persoonlijke reis naar mijn familie, naar de verhalen die ik in mijn jeugd hoorde, naar de vragen die ik niet durfde te stellen, en naar de antwoorden die ik denk te hebben gekregen.

Ik keer terug naar de dagen vóór 1941, niet om het verleden mooier te maken, maar om de bewoners van het dorp Volintiri steeds opnieuw te herinneren aan wat er werkelijk was.

Men zegt: "een rekening vereffenen", maar daartoe heb ik geen recht.

In 2025 keer ik opnieuw terug naar Volintiri, naar het dorp waar alles begon en werd uitgewist. Ik kom een briefje van herinnering brengen niet alleen aan de priester en de kerk, maar aan iedereen die hier leeft, van klein tot groot.

Eén briefje dat om iets eenvoudigs vraagt: dat men niet vergeet om, minstens één keer per jaar, die Joden te noemen die hier tot 1941 leefden. Ook als er tientallen jaren zijn verstreken, en ook als de herinnering is vervaagd — er blijft een menselijke verantwoordelijkheid om hun naam te laten horen.

Iemand vertelde mij dat zijn vader het huis van Avraham kocht, en anderen wonen nog steeds in huizen die ooit van Joden waren. En ondanks de moeite om een monument op te richten en gewone zaken uit te stralen, voelde ik dat iets in hen nog steeds weigert te herinneren.

Waarom? Dat wist ik toen nog niet. Bij de terugkeer naar Volintiri, in 2025, begrijp ik het al of begin ik ten minste te begrijpen wat achter die stilte staat.

Terug naar volintiri

In het centrum van het dorp staat een grote en oude kerk, die alles heeft gezien en tot vandaag alles weet. Haar hoogte steekt boven het dorp uit en zij heeft een belangrijke taak: de doden herinneren. De mensen van het dorp zijn, zo lijkt het mij, zeer trots op haar bestaan.

De oorlog tussen Rusland en Oekraïne, en de strijd tussen Rusland en Roemenië, proberen misschien de muren van de kerk te doen wankelen, maar zij staat sterker dan zij. Daar, binnen haar muren, noemen de mensen elk jaar hun geliefden, geven zij briefjes door voor de levenden en de doden, en bezoeken zij daarnaast de begraafplaats.

Terug naar volintiri

Zij vergeten niemand.

Niet ver daarvandaan is nog een plaats van herinnering het grote monument voor de Dag van de Overwinning op nazi-Duitsland, 9 mei. Elk jaar komen de bewoners van het dorp daarheen zonder uitnodiging: het dorps hoofd, de schooldirecteur, misschien de geschiedenisleraar, en vooral de kinderen de volgende generatie die zal blijven spreken over de wonderen van het Rode Leger.

Maar de Jood die in het dorp werd vermoord, niet ver daarvandaan, betwijfel ik of zij zullen noemen. En ook niet de Joodse soldaat die viel in dienst van het Rode Leger.

Soms zal de priester, de “man van God”, een gebed uitspreken en misschien spreken over het kwaad dat in de wereld bestaat maar die vierhonderd Joden en vele anderen zal hij niet noemen. En zeker niet zeggen dat zij werden vermoord.

Het heeft mij tijd gekost om te begrijpen hoe het mogelijk is dat, ondanks dat hier mensen leefden die wisten dat er Joden in Volintiri woonden, het zo veel jaren duurde om een klein monument op te richten en ook dat alleen met hulp van buitenaf.

Het staat ergens verborgen in het dorp, een symbool van die Jood die onder hen leefde maar nooit één van hen was.

Terug naar volintiri

Men zegt dat een mens twee keer sterft: één keer wanneer hij de wereld verlaat, en een tweede keer wanneer de wereld ophoudt hem te herinneren. De Joden van Volintiri stierven in 1941, maar hun tweede dood duurde tientallen jaren in stilte en vergetelheid.

Dit boek is een poging om hun tweede leven terug te geven: de kaars aan te steken die niet werd aangestoken, hun naam uit te spreken die niet werd gezegd, hen terug te brengen naar de wereld waaruit zij werden uitgewist.

Ik leerde dat de bewoners van het dorp Volintiri een jarenlange traditie hebben van het doorgeven van briefjes voor de levenden en voor de doden. Er zijn herdenkingsrituelen, familiedagen, en er zijn zelfs dagen in het jaar die gewijd zijn aan de zielen van alle doden ook aan zielen voor wie niemand meer is die hen herinnert.

Maar de Joden worden niet opgenomen. Er was niemand die voor hen een briefje meegaf.

Herinnering wordt niet bepaald door grote monumenten of geschiedenisboeken, maar door iets veel kleiner: een dun papiertje, dubbelgevouwen, waarop namen staan geschreven. Het is een stil moment, bijna onzichtbaar maar het bepaalt alles.

Wie op het briefje staat bestaat. Wie er niet op staat, verdwijnt.

Iedereen stond daar op het briefje: boeren, soldaten, kinderen, oude mensen van het dorp, overleden priesters, leraressen, vaders van gezinnen. Zij werden bij naam genoemd.

Maar de Joden? Zij werden nooit opgeschreven. Ook niet enkele dagen nadat zij in 1941 verdwenen. Niet in hun jeugd, niet in hun ouderdom, niet op de dag van hun sterven en niet in de tachtig jaren van stilte daarna.

De Jood werd eenvoudig niet genoemd. Zijn ziel was blijkbaar nooit deel van de kudde, en daarom noemde de kudde hem niet. En daarom herinnert zij hem ook niet, of heeft zij tot vandaag moeite hem te herinneren. Ik ben niet boos. En waarschijnlijk bedoelden veel bewoners van het dorp het ook niet zo. Maar in werkelijkheid gebeurde dit: de Joden verdwenen niet alleen uit het leven van de mensen, maar ook uit het geestelijke geheugen van de plaats.

Ik herinner mij een moment in 2017, toen ik vertelde waarom ik naar het dorp Volintiri was gekomen. Sommigen keken mij verbaasd aan alsof zij vroegen: “Hoe herinner je hen? Waar schrijf je hen op? Aan wie geef je hun naam?”

In 2017 is er al internet in de hand, en in Jeruzalem, in de tempel van herinnering, staan ook mensen geregistreerd die in het dorp Volintiri zijn geboren. Hoe kan het dat mensen in het dorp niet online zijn gaan zoeken en vragen wat er gebeurde met het kind dat verdween, of met de handelaar die niet meer naar de markt kwam? Natuurlijk zijn er veel jaren voorbijgegaan, maar er is iets gebeurd waardoor zij nooit hebben gezocht.

Pas nu begin ik te begrijpen: De herinnering in Volintiri begint niet bij een monument of een onderzoek. Ook als je de hele Joodse begraafplaats zou omheinen, zouden de Joden nog steeds buiten blijven. Nu zijn mijn ogen geopend om de geheimen van de stilte te begrijpen.

Terug naar volintiri

Alles begint met een klein briefje dat aan de priester wordt gegeven. Als je naam daar niet op staat, is er niemand die voor je ziel vraagt, niemand die je noemt op de sterfdag, niemand die een kaars voor je aansteekt, en niemand die over je vertelt aan de volgende generatie.

Nu begrijp ik waarom onze ouders de herinnering meenamen naar het land Israël, naar de synagoge in Kiryat Tivon waar ik geboren ben. Zij richtten huizen op hun naam op, grote monumenten. Er is Jom HaShoah, en zij schreven alles op in Yad Vashem, zodat het bewijs voor altijd zou blijven.

Vandaag begrijp ik dat de Joden in het dorp Volintiri twee keer stierven. De tweede dood vond plaats in stilte tussen de bladzijden van de briefjes die niet werden geschreven. Niet omdat dit slechte mensen waren met een kort geheugen, maar eenvoudig omdat de Joden nooit tot de kudde behoorden en er niets was om hun zielen te noemen.

Men vertelde mij dat het terrein waar de Joodse synagoge stond jarenlang leeg bleef. Mensen fluisterden: hier bouwt men niet.

"Terug naar Volintiri" is misschien mijn grote briefje. Ik heb geen toestemming van de priester nodig. Ik geef het zo aan alle bewoners van het dorp door de generaties heen, aan mijn kinderen en kleinkinderen, en aan iedereen die leest.

Ik schrijf opnieuw wat niet werd geschreven. Ik schep herinnering op een plaats waar geen herinnering was. Ik breng namen terug die uit het gebed zijn gevallen. En ik leg hen eindelijk op de plaats die hun toekomst binnen het menselijke verhaal van het dorp.

Dit boek draag ik op aan mijn zoon, Itamar. Wanneer een ouder een kind verliest, barst de wereld. Er zijn mensen die nooit meer uit de breuk opstaan, en er zijn mensen die blijven lopen, ook al is het met kleine stappen.

Nadat Itamar werd gedood vermoord, zoals wij zeggen ging er voor mij een klein venster open naar de Joodse wereld die in 1941 werd afgesneden.

De twee verhalen, ver van elkaar in tijd en plaats, blijken op huiveringwekkende wijze op elkaar te lijken: Itamar viel boven de zonnebloemvelden van Oekraïne; en mijn grootvader Dov werd onder andere omstandigheden vermoord en in een veld gegoooid vlak bij zijn fabriek voor zonnebloemolie.

Twee verhalen, twee tragedies, en één lijn van pijn en herinnering die hen met elkaar verbindt. En via die lijn keer ook ik terug naar het dorp Volintiri.

Dit boek zal de lezer laten kennismaken met figuren die de reis zullen begeleiden: mijn moeder Naomi, die het dorp verliet toen zij te jong was; mijn grootvader Dov, een eerlijke werkmans, wiens beeld opkomt uit getuigenissen en schaduwen; de Joodse families van Volintiri, die een kleine wereld opbouwden die er niet meer is; de lokale bewoners, bij wie de herinnering soms meer bewaard bleef dan ik dacht; en onze generatie die probeert te begrijpen wat verloren is gegaan en wat nog gered kan worden.

Terug naar volintiri

"Terug naar Volintiri" is geen historisch onderzoek, hoewel ik steun op documenten, getuigenissen en kaarten die met veel moeite zijn gereconstrueerd.

Het is een verhaal dat probeert opnieuw vorm te geven aan stemmen die verstomden, aan familieverhalen die uit elkaar vielen, en aan de identiteit van een gemeenschap die bijna spoorloos werd uitgewist.

Het is een reis terug naar een plaats die bijna verdwenen is en tegelijk een reis terug naar mijzelf.

Terug naar volintiri

De gedenksteen zonder publiek

Moldavië ligt verborgen tussen Roemenië en Oekraïne. Velden met zonnebloemen tot aan de horizon. Het dorp Volintiri: goede wijn, bescheiden mensen met een ruim hart. Een lichte glimlach, eenvoudige gastvrijheid, en het gevoel van een plaats die nergens haast mee heeft. Een plaats waar de tijd lijkt stil te staan, tenminste aan de oppervlakte.

Maar onder de oppervlakte, onder de beleefdheid en de stilte, ligt een minder gemakkelijke waarheid verborgen. Een waarheid waarover de mensen van het dorp niet veel spreken, of misschien niet precies weten wat er in hun dorp is gebeurd. Misschien naast het huis, misschien aan de rand van het veld, niet ver van de kerk waar zij heengaan om te bidden, om te horen over God, over geloof en moraal dezelfde God over wie in Zijn heilige geschriften ook wordt verteld over het Joodse volk, het uitverkoren volk.

De gedenksteen staat daar vandaag, klein en stil, bijna verborgen voor het oog. Zij heeft geen publiek, en geen ceremonie die misschien veel mensen trekt. Zij maakt geen deel uit van de dagelijkse weg van de dorpsbewoners, en komt niet binnen in het lokale gesprek. Zij is daar, maar de herinnering om haar heen is stil. Juist hier, tussen de velden en de huizen, werd in 1941 het verhaal van de Joden van

Terug naar volintiri

Volintiri in één keer afgesneden: niet als een verre legende, maar als een gebeurtenis die precies op deze plaats gebeurde, tussen de mensen en de bekende wegen.

In 1941 was Roemenië bondgenoot van nazi-Duitsland. De invasie van het Roemeense en Duitse leger in de Sovjet-Unie begon. Onder het bewind van maarschalk Ion Antonescu begon de vernietiging van de Joden van Bessarabië en Boekovina. Het bevel was heel eenvoudig, en het kwam ook in het dorp Volintiri aan. Het ging niet om verre concentratiekampen, maar hier, naast de huizen, naast de velden. Tussen de honderdduizend en honderdtwintigduizend Joden werden vermoord in onmiddellijke slachtpartijen, in de bekende moordkuilen. Tienduizenden anderen kwamen om na hun deportatie naar Transnistrië. In totaal werden in de gebieden onder Roemeense controle tussen de 380.000 en 400.000 Joden vermoord.

In het dorp Volintiri leefden in die dagen ongeveer 430 mensen. Niet veel en niet weinig. Er is misschien geen exacte documentatie wie werd vermoord en wie vluchtte, wie in het dorp bleef en wie die dag in de stad Odessa was en levend verbrandde. Ik ben geen historicus. Ik vertel en geef door wat mijn moeder mij vertelde, of wat ik van de familie hoorde — tegenover veel bewoners van het dorp Volintiri, die na die verschrikkelijke dag een wereld van stilte binnengingen. En zo staat daar tot vandaag, stil, een kleine gedenksteen: misschien zonder groot publiek, maar zij is er als getuigenis van iets verschrikkelijks dat ooit in het dorp Volintiri gebeurde.

Dan komt de dag erna. Duitsland, dat het heeft geïnitieerd, gepland en geleid, erkent alles en betaalt schadevergoeding.

In Polen, waar de grote vernietigingskampen werkten Auschwitz-Birkenau, Treblinka, Sobibor, Belzec plaatsen waar miljoenen werden vermoord, de meesten Joden werd herinnering opgebouwd. Een pijnlijke herinnering, niet volmaakt, vol strijd en vragen, maar wel een herinnering die namen, plaatsen en verantwoordelijkheid erkent. De Holocaust daar werd deel van het publieke gesprek, van de officiële geschiedenis, van een identiteit die gedwongen wordt achterom te kijken. Mensen uit de hele wereld komen kijken, luisteren, en vragen wat hier is gebeurd.

In 2017 kwam ik voor het eerst naar Moldavië, naar het dorp Volintiri, om het huis van mijn moeder en grootvader te zoeken. Ik vond vriendelijke mensen bij wie iets was gebeurd met hun collectieve geheugen rond de Joden die in het dorp Volintiri hadden gewoond. Niet omdat hier niets was gebeurd, maar omdat het leven gedwongen werd eroverheen verder te gaan. Zo ontstaat een hart dat niet ziet, dat voelt en weet maar niet spreekt. Zo ontstond misschien door de jaren heen een gedeeltelijke, beschadigde herinnering. Een herinnering die de ramp in algemene zin erkent, maar moeite heeft om namen, gezichten en plaatsen te dragen. Om de burenen te noemen die op één dag verdwenen, of te spreken over de mensen die hun huizen binnengingen. Geen volledige vergetelheid. Er zijn mensen die het verhaal van de Joden van Volintiri wel van generatie op generatie hebben doorgegeven, fluisterend en biddend. Maar de gezamenlijke herinnering op het dorpsplein of binnen de muren van de kerk zweeg. De dag daarna keerde het dorp terug naar de orde van de dag alsof er niets was gebeurd. Mensen begonnen weer de velden te bewerken, de verlaten huizen en het bezit kregen waarschijnlijk andere eigenaren en de herinnering van het dorp? Daar gebeurde iets zeer vreemds mee.

Terug naar volintiri

"Terug naar Volintiri" is geen mooi verhaal met een begin en een einde. Ik weet ook niet welk hoofdstuk belangrijk is en welk niet. Ik schilder met een verzameling woorden en laat aan de lezer over wat hij wil lezen, bekijken en tot zich nemen, en wat niet.

Het is een soort gesprek tussen mij en mijzelf over het onderwerp van de gezamenlijke herinnering in het dorp Volintiri, die om allerlei redenen verdwenen en vergeten is. Mensen noemen de Holocaust en spreken over de oorlog als een algemene menselijke ramp, maar niet altijd als de vernietiging van een lokale Joodse gemeenschap. De Joden leefden in het dorp Volintiri vanaf 1860 of zelfs eerder, en nadat de meesten van hen in 1941 werden vermoord, kregen zij geen apart verhaal en geen duidelijke plaats in het publieke geheugen.

In 2017 bezocht ik het dorp Volintiri met Jeannet, mijn vrouw. Voor zover ik weet zijn er geen kinderen of kleinkinderen van de Joden die ooit in het dorp leefden teruggekeerd om het huis van hun grootvader te zoeken, of om een gesprek met de bewoners van de plaats op gang te brengen. Dat ben ik. Niet boos, niet verbitterd, ik kwam niet om te oordelen of te beschuldigen. Ik kwam, en nu keer ik opnieuw via het boek terug om het verhaal van de Joden van Volintiri te vertellen, omdat de mensen van het dorp van toen, de burens van toen, of degenen die hen kenden, de wereld van stilte verkozen. En zo ontstond door de generaties heen een hart dat niet ziet.

In de jaren daarna kon ik mijn verhaal onder de bewoners van het dorp publiceren, en daarna werd er een kleine gedenksteen opgericht. Op het eerste gezicht ziet alles er mooi uit, alsof mensen alles doen wat zij kunnen om iets te herinneren. Maar de gedenksteen staat daar alleen, aan de rand van de ruimte, te stil voor een plaats waar ooit tientallen families leefden. Zij is aanwezig maar wordt bijna niet gelezen.

Toen ik familieleden in Israël benaderde en vroeg: "Doe mee met een bijdrage voor het oprichten van een gedenksteen" zei iedereen nee. Niet uit gebrek. Geld was niet het probleem. In die dagen begreep ik dat "nee" niet echt. Ik dacht eenvoudig: ik geef geld waarom niet? Een gedenksteen is juist. Het is eer. Het is herinnering.

Maar langzaam werd mij duidelijk dat hier iets diepers speelt. Deze daad van herinnering is, eerlijk gezegd, niet voor ons. Niet voor de Joden die vandaag in Israël leven. Zij is bedoeld voor de mensen van het dorp. Voor degenen die op dezelfde aarde leven, over dezelfde wegen lopen, in huizen wonen die ooit van anderen waren. Zij zijn degenen die vergaten niet wij.

In Israël heeft de herinnering al lichaam, instelling, taal en ceremonie gekregen. Er is een groot herinneringsinstituut opgericht met de naam Yad Vashem. Er zijn dagen op de kalender, er is een sirene, er zijn namen, er zijn archieven. De herinnering daar, in het land Israël, ontbreekt niet; soms lijkt zij zelfs zwaar door haar aanwezigheid. Daarom wordt een gedenksteen in een ver dorp in Moldavië door velen niet als noodzaak gezien. Niet als schuld. Niet als opdracht zoals ik het zie en voel. Het hoort bij "daar", niet bij "hier".

Er is nog iets, stiller, bijna niet uitgesproken: misschien is er het gevoel dat wij al betaald hebben. Wij hebben betaald met levens, met vlucht, met het bouwen van een staat, met oorlogen, met voortdurende herinnering. Waarom opnieuw betalen, en nog wel op een plaats waar bijna niemand om vergeving

Terug naar volintiri

vraagt? Zo is het “nee” niet wreed. Het is ook niet onverschillig. Het zegt eenvoudig: deze herinnering is niet de onze om met geld te bouwen.

En misschien ligt daar de paradox: de gedenksteen is niet bedoeld voor de Joden maar voor degenen die leven met het gemis, ook als zij dat niet erkennen. Niet om te beschuldigen, niet om wonden open te maken

maar om te markeren dat hier iemand was. En wie uiteindelijk kiest zo'n gedenksteen op te richten, doet dat niet namens een collectief, maar vanuit een persoonlijke drang. Als een enkele getuige, die een steen neerlegt en zegt: ik herinner mij ook als de meeste mensen van het dorp helemaal niet weten waar het over gaat.

Ik dacht dat als ik nog meer geld zou geven, zodat zij een bankje of een mooie omheining zouden toevoegen, de herinnering eindelijk vorm zou krijgen. Uiteindelijk begreep ik dat het beter is als ik naast de gedenksteen neerleg wat ik schrijf: "Terug naar Volintiri". Dat zal een veel sterkere getuigenis zijn, die misschien veel harten zal overtuigen dat men de Joden van het dorp toch moet herinneren.

In het dorp Volintiri leefden de Joden zonder deel te zijn van het publieke geheugen, en toen zij verdwenen, ging het leven gewoon door zonder dat er behoefte was uit te leggen wat er werkelijk gebeurde en waarom.

De gedenksteen in het dorp Volintiri staat niet alleen ter nagedachtenis aan degenen die werden vermoord. Zij staat tegenover degenen die overbleven. Tegenover het menselijke vermogen om naast een ontbrekend verleden te leven zonder te voelen dat er iets ontbreekt. Het blad dat ik daar heb neergelegd was niet bedoeld voor de doden. Het werd neergelegd voor de levenden. Niet als beschuldiging, niet als eis maar als getuigenis dat soms de enige herinnering die overblijft, die herinnering is die iemand de moeite neemt mee te brengen.

Het briefje dat de priester niet kreeg

Herinnering die stopte bij de poorten van de kerk over geloof, stilte en verantwoordelijkheid voor de volgende generatie

"Terug naar Volintiri" is een verhaal over Joden en orthodoxe christenen die jarenlang als burens leefden. Zo was het leven naast elkaar, tot de vloed kwam. De vloed scheidde hen en nam alleen de Joden mee.

Nadat de vloed voorbij was en het water zich terugtrok, keerde het leven in het dorp Volintiri terug naar zijn loop, alsof er niets was gebeurd. De velden werden opnieuw geploegd, de huizen bewoond, en de routine nam opnieuw haar plaats in. De mensen keerden, zoals zij gewend waren, terug naar het geven van briefjes aan de priester voor de levenden en voor de doden. Maar niet voor de buurman die op klaarlichte dag verdween, alleen omdat hij Joods was.

In 1941 trof het geweld niet iedereen. Het trof alleen de Joden. De Joodse gemeenschap werd niet uitgewist als gevolg van een natuurramp, maar door een bewust beleid van moord en deportatie. Toen het schieten ophield en de deportatie was voltooid, keerde het dorp terug naar gewoon functioneren.

Terug naar volintiri

Ook de rituelen gingen door. De kerk ging open. De priester stond op zijn plaats.

De gelovigen bleven briefjes geven: verzoeken om genezing, herinnering aan doden, gebeden voor de zielen van leden van de gemeenschap. Maar de briefjes bevatten niet de Joden die werden vermoord. Niet de buurman, niet de familie, niet de gemeenschap die hier generaties leefde en in enkele dagen werd uitgewist. Zij hielden op te bestaan binnen het religieuze kader.

Dit is geen strafrechtelijke beschuldiging. De kerk is niet verantwoordelijk voor de daden van de Duitsers of de mannen van de IJzeren Garde. De directe verantwoordelijkheid ligt bij de uitvoerders en bij wie met hen samenwerkten. De vraag hier is anders theologisch en moreel.

“Want alzo lief heeft God de wereld gehad” (Johannes 3:16). Niet alleen één gemeenschap, niet alleen de gedoopten, maar de hele wereld. Dit vers is geen abstracte verklaring, maar een eis tot verantwoordelijkheid. Het

verplicht om een weg te vinden, ook binnen de grenzen van het geloof, om degenen te noemen die alleen werden vermoord omdat zij Joden waren.

Dat gebeurde toen niet. En zoals het lijkt, gebeurt het ook vandaag niet.

Jaren na de oorlog werd er in het dorp een belangrijke daad verricht. Enkele dorpsbewoners, samen met het dorps hoofd, richtten een gedenksteen op voor de Joden die werden vermoord. Niet namens een religieuze doctrine, maar vanuit een late menselijke erkenning dat hier burenen hadden geleefd die verdwenen waren. Naast de gedenksteen stonden Joodse geestelijke mensen, die al die jaren, in de staat Israël, de slachtoffers van de Holocaust van Volintiri bij hun namen en verhalen waren blijven noemen.

De priester verscheen niet. Het gaat niet om toevallige afwezigheid. In een religieuze context is afwezigheid een standpunt. Wanneer de kerk niet aanwezig is, trekt zij een duidelijke grens tussen wie onder haar geestelijke verantwoordelijkheid valt en wie erbuiten blijft. Er had een algemeen gebed kunnen worden uitgesproken, men had in stilte kunnen staan, men had een hand kunnen uitsteken namens Gods liefde voor de hele wereld. Niets daarvan gebeurde.

De gedenksteen werd opgericht, maar niet door gebed geheiligd. De herinnering werd gemarkeerd, maar niet in de liturgie opgenomen. Zo ontstond een toegestane herinnering burgerlijk, historisch maar geen verplichtende herinnering. De kerk ontkende de moord niet; zij vond er eenvoudig geen plaats voor binnen het geloof.

Hier wordt de betekenis duidelijk van geestelijke verantwoordelijkheid in een kleine ruimte. Op een plaats waar iedereen iedereen kent, is stilte niet neutraal. Zij onderwijst. Zij geeft aan de volgende generatie een duidelijke boodschap door: men kan blijven geloven, bidden en leven zonder één woord te vinden voor de burenen die werden uitgewist.

Dit leerde ik ook uit een ander verhaal, in de stad Jaroslaw in Polen. Mijn vader werd daar in 1939 geboren. In datzelfde jaar werden ongeveer 5.000 Joden uit de stad naar de Russische kant verdreven. Het stadscentrum, waarvan de meeste winkels Joods bezit waren, bleef zonder eigenaars achter; de huizen raakten leeg. Na de oorlog kwam bijna niemand terug, en wie het probeerde — werd vermoord.

Terug naar volintiri

In 2007 bezocht ik de stad: de grote synagoge was een sporthal geworden, en alleen een klein bordje herinnerde eraan dat hier ooit een gemeenschap was geweest.

Jarenlang vroeg ik mijn vader waarom hij niet daarheen reisde om met de burgemeester of de priester te spreken over een klein monument. Hij wilde niet. Misschien omdat hij in 1939 een klein kind was dat met zijn ouders vluchtte, en met die herinnering zijn hele leven leefde. En toch keerde juist hij uiteindelijk als oude man uit het land Israël terug. Hij sprak met de burgemeester, met de priester, en bracht een Joodse rabbijn mee. Samen burgerlijk en geestelijk gezag, christelijk en Joods richtten zij een kleine gedenksteen op.

Dat is niet veel vergeleken met wat er was. En het is twijfelachtig of voorbijgangers weten waar het over gaat. Maar het was juist. Zo hoort het te zijn vooral in een kleine stad, en zeker in een dorp. Want een burgemeester kan zorgen voor wet en orde, maar zonder basale moraal is er geen staat die stand kan houden tegen geweld en haat. En die moraal zou de kerk moeten onderwijzen: niet alleen ceremonie en eredienst, maar menselijkheid; niet alleen geloof, maar verantwoordelijkheid; niet alleen gebed, maar herinnering.

Helaas bleef op veel plaatsen de ceremonie bestaan en werd de menselijkheid vergeten. Voor hen schrijf ik dit briefje. Niet om te beschuldigen, maar om te herinneren. Niet om het verleden te oordelen, maar om van het heden een antwoord te vragen voor de volgende generatie.

Want wie niet gedoopt was, werd niet genoemd; en wie niet genoemd werd, werd een tweede keer uitgewist.

Vanuit deze plaats keer ik terug naar Volintiri om te vragen hoe geloof kan blijven bestaan zonder verantwoordelijkheid te nemen voor de herinnering, en hoe herinnering kan overleven zonder een plaats te vinden in het hart van het gebed.

Vreemdheid zonder eiser

De Joden in Volintiri plaats, herinnering en uitwissing

Ik ben geen historicus, ik schilder met woorden. De geschiedenis is niet geboren aan de universiteit. Zij is de hele tijd bij ons, als een wiel dat steeds terugkeert. Toen mijn vader 103 was, herinnerde hij zich niet wat gisteren was gebeurd, maar hij kon heel goed vertellen wat er op die dag in 1939 gebeurde, toen zij zijn geboortestad Jaroslaw moesten verlaten.

“Vreemdheid zonder eiser” hoort bij wat ik schrijf over de terugkeer naar Volintiri. Soms sta ik vroeg in de ochtend op, wanneer het buiten nog donker is. De gedachten laten mij niet los, en het ene hoofdstuk brengt het andere voort.

Er zijn dorpen waar de geschiedenis niet aanwezig is in herinnering, maar in stilte, in wat niet wordt gezegd, in wat niet werd verteld, in wat werd uitgewist nog voordat het werd opgeschreven. Volintiri is zo'n dorp. Daarom heet het boek "Terug naar Volintiri". Ik ben opnieuw naar het dorp teruggekeerd omdat ik hun iets te vertellen heb en ook mijn kinderen, zodat zij het niet opnieuw vergeten.

Terug naar volintiri

Elke keer dat ik mij verdiepte in het verhaal van "Terug naar Volintiri", groeide bij mij de indruk dat zij, ondanks alle inspanningen, informatie en de gedenksteen, niet herinneren wat er in 1941 met de Joden gebeurde. Zij kunnen zelfs het woord "vermoord" niet gebruiken, omdat zij dan eindelijk moeten erkennen wie schuldig is. De Jood zal voor hen een vreemdeling blijven met wie men ook zonder hem verder kan. Dit is een belangrijk hoofdstuk dat de lezer ook kan uitleggen waarom ik überhaupt naar Volintiri ben teruggekeerd.

De Joodse gemeenschap die enkele generaties in het dorp Volintiri leefde, was misschien deel van het landschap, deel van de handel, deel van de straat — maar werd nooit gezien als deel van het dorp zelf. Men wil je eenvoudig niet, en als je weggaat, zal men je niet missen. Niet vóór 1941, niet erna, en zelfs niet nadat men heeft geprobeerd haar nagedachtenis vast te leggen. Ja, zelfs nu er vandaag een gedenksteen is, betekent dat nog niet dat de Jood zijn plaats in de geschiedenis van het dorp heeft teruggekregen, omdat hij toen vreemd was en dat vandaag nog steeds is.

Dit is geen beschuldiging. Het is een feit. Het is een analyse van een toestand die je op het moment zelf niet ziet, maar als je terugkijkt hoe alles is verlopen en tot vandaag verloopt, dan zie je het. Vreemdheid zonder eiser betekent dat niemand de Joden nodig heeft, en als zij weggaan, zullen zij door niemand worden gemist.

In het dorp Volintiri, zoals op andere plaatsen in Bessarabië, leefden Joden en Moldavische christenen naast elkaar, maar niet samen. Mensen zeiden niet dat zij een last waren of dat zij de vijand waren. De Jood in het dorp leefde naast zijn Moldavische buurman — maar niet in hem.

Mijn grootvader en andere Joden in het dorp Volintiri waren misschien deel van de lokale economie, maar niet deel van de sociale en geestelijke orde die werd bepaald door de orthodox-christelijke kerk. Er ontstond nabuurschap, maar geen gezamenlijke gemeenschap. En misschien zei men in besloten kamers: "De Joden denken dat zij beter zijn dan wij."

De Joden waren in Volintiri, maar in de ogen van de christelijke buurman was hij niet van hier. Hij spreekt anders, hij gelooft anders, en misschien is hij nog steeds schuldig aan de kruisiging van Jezus. Hij heeft een kleine synagoge, enkele winkels, typische Joodse ambachten, en een taal die kwam en verdween tussen Jiddisch en Russisch. Er zijn natuurlijk Joden, maar zij worden als een soort geest beschouwd als buitenstaanders.

In het centrum van het dorp staat het kerkgebouw, het huis van God waar mensen heengaan om rust voor de ziel te zoeken. De orthodox-christelijke kerk is niet alleen een gebouw. Zij is het sociale, culturele en gemeenschappelijke lichaam van het dorp. En de Jood? Door zijn wezen staat hij "buiten de omheining". Want mensen, wie zij ook zijn, omheinen zichzelf niet alleen met prikkeldraad, maar ook met levenswijzen en overtuigingen.

"De kerk formuleerde de grenzen van het 'wij'. De Jood, ook als hij een goede buurman was, stond buiten deze definitie." Dat heet stille vreemdheid niet altijd vijandig, maar zij is er en wacht op die dag waarop zij kan uitbreken.

Terug naar volintiri

Ook als je een goede Jood was, eerlijk, ambachtsman je blijft toch de Jood met alle oude vooroordelen, en je moet altijd voorzichtig zijn en opletten dat je niet iets doet of alleen maar iets zegt dat tot beschuldigingen leidt, waarna opnieuw een pogrom kan komen. Mensen willen je eenvoudig niet, en jij moet opnieuw zwerven.

Ook wanneer de burenerhoudingen goed zijn, verdwijnt die lijn niet: de Jood wordt nooit als kind van de plaats gezien op dezelfde manier waarop christenen — Roemenen, Oekraïners, Russen — deel werden van het lokale weefsel. Hij is soms anders gekleed. Misschien spreekt hij anders. Hij rust op zaterdag en niet op zondag, hij eet geen varkensvlees, en het belangrijkste: hij blijft altijd Jood en vermengt zich niet.

En dan komt op een heldere dag de vloed. Men zegt: in tijden van nood ontdek je plotseling wie je vriend is. In de zomer van 1941 kwam het Roemeense leger Bessarabië binnen met duidelijke orders: het gebied zuiveren van Joden. Er was geen verder onderzoek nodig. Iedereen in de dorpen weet wie Jood is en wie niet. Het gebeurde in tientallen dorpen en stadjes en het gebeurde ook in het dorp Volintiri, ook als er geen foto's zijn. De werkelijkheid ter plaatse was dezelfde: toen de Roemenen het dorp binnenkwamen, vroegen zij niet: "Wie heeft wat gedaan?" Zij vroegen eenvoudig om de lijsten: "Wie is Jood?"

"Men onderzocht geen mensen. Men onderzocht identiteit. Dat was genoeg," vertelt iets. Zij waren anders, vreemd, en kregen van de ene dag op de andere hun vonnis.

Toen eindigde de oorlog. Herinnering zonder wortels wordt snel vergeten. Toen er in het dorp Volintiri geen Joden overbleven, wisten mensen al snel niet meer dat zij er ooit waren geweest. Zij lieten geen familieleden achter, of iets dat om hen kon rouwen, omdat zij allemaal verdwenen en de vloed hen meenam. En als er toch enkelen overbleven, begonnen mensen hen te zien als iets dat er ooit was geweest en verdwenen was, en niet echt als mensen van de plaats.

Er zijn kaarsen in de kerk voor de levenden en kaarsen voor de doden. Er zijn herdenkingsrituelen en briefjes die worden doorgegeven. Er zijn mensen die naar het graf gaan of een bijdrage geven voor de ziel van de overledene. De christenen in het dorp herinneren priesters van vroeger, en zij hebben zelfs dagen die aan heiligen zijn gewijd.

Plotseling kreeg ik licht in mijn ogen, zoals men zegt, en de droevige waarheid kwam aan het licht. Nadat de vloed kwam en iedereen meenam, de synagoge wegspoelde en de Joodse kaarsen vernietigde, was er niemand in het dorp die voor hen een kaars aanstak. Er was ook geen graf om te bezoeken. Er was geen rabbijn voor het Kaddisgebed en geen gebed voor de verheffing van de zielen.

Na diep onderzoek sloeg de waarheid mij in het gezicht. Zij bleven vreemden, ook na hun dood. Ik weet niet zeker of een priester in het dorp elk jaar een kaars voor hen heeft aangestoken.

De bewoners bleven de Joden misschien beschrijven als "handelaren die er vroeger waren", maar niet als mensen, niet als mensen van de plaats, niet als deel van het verhaal van het dorp. Er bleven ook geen families, geen bloedverwanten, achter die hun naam konden gedenken. En de huizen en het bezit?

Terug naar volintiri

Zij kregen nieuwe eigenaars, en bezit kan niet spreken. Er ontstond een leegte zonder eiser, omdat er geen enkele Jood overbleef die kon eisen.

En dan komt de grote dag. Eindelijk is er een gedenksteen. De ceremonie rond de gedenksteen laat misschien opnieuw de kloof zien. In het centrum van het dorp staat de grote kerk. Zij staat daar al jaren. Zij stond daar en zag dat de Duitsers binnenkwamen, zij ziet dat mensen een gedenksteen oprichten. In het dorp weet iedereen alles. Maar de orthodox-christelijke kerk, het hart van het dorp, stuurde niemand. Geen priester, geen godsdienstleraar. Zij werden immers vermoord omdat zij Joden waren, tegenover het christelijke Europa van die dagen.

Dit is misschien een klein detail dat ik in het begin werkelijk niet zag, maar het onthult alles. Want een gedenksteen voor Joden die in christelijke aarde ligt en geen begeleiding krijgt van de lokale kerk, belichaamt precies diezelfde historische vreemdheid. Dat is mijn mening, en daarom ben ik teruggekeerd naar Volintiri.

Toen kwam die vraag, onschuldig en snijdend: waarom hebben zij niet geschreven “vermoord”? Alles lijkt misschien onbelangrijk, en mensen zeggen liever “gevallen” of “gestorven”. Misschien bestaat het woord “vermoord” niet in de lokale taal van herinnering van de mensen van het dorp Volintiri. Het vraagt om toekenning van verantwoordelijkheid — en dat is een te grote vraag.

Misschien heeft de priester nooit de Joden genoemd die in Volintiri leefden. De muren van de kerk zagen alles, maar de mensen zwegen. En zo legde een ceremonie die bedoeld was om dichterbij te brengen, juist alles bloot wat diep vanbinnen nog niet genezen is.

Toen begreep ik eindelijk. Zij zijn orthodoxe christenen, zij hebben een jarenlange traditie. De kaarsen die zij aansteken en waarmee zij herinneren, zijn voor: overleden priesters, soldaten die zijn omgekomen, ouderen van het dorp, familieleden, heiligen van de streek. Het is een kring van mensen die bij de kerk horen — en de Jood was daar nooit.

Ik ben niet boos. Ik zeg alleen dat ik plotseling de aard van de stilte begon te begrijpen en de kracht van het herdenkingsstelsel. Als je orthodox christen bent in het dorp Volintiri, na die dag in 1941 waarop alle Joden werden meegenomen, dan worden de Joden niet genoemd in panichida-herdenkingsdiensten, niet op briefjes geschreven voor een herdenkingsgebed, wordt er geen kaars aan hen gewijd, wordt er voor hen geen “hun gedachtenis zij tot zegen” uitgesproken, worden zij niet opgenomen in het mechanisme van vergeving en ziel, en worden zij niet beschouwd als deel van de zielen waarvoor de priester verantwoordelijk is. Misschien vergis ik mij, maar als dit wel zo was geweest, zou niemand hun bestaan zijn vergeten.

Ik ben niet boos waarvoor? Nu begrijp ik dat de priester theologisch gezien niet bevoegd is om te bidden voor “een ziel die niet binnen de kerk is”, zonder kwade bedoeling. Dat is de omheining die de kerk waarschijnlijk in het dorp Volintiri heeft gebouwd, en de Jood stond altijd buiten ook als er inmiddels een gedenksteen is. De kerk is het huis van God, zo zeggen de mensen.

Terug naar volintiri

Het hoofdstuk dat je nu leest, is misschien de eerste keer dat iemand de Joodse geschiedenis van Volintiri opeist als deel van de plaats. Niet als toevoeging, niet als kanttekening, niet als archiefdocument maar als een organisch hoofdstuk van het dorp zelf.

“Een gemeenschap houdt pas op te bestaan wanneer er niemand meer overblijft die haar bestaansverhaal opeist.” En zie op een dag stond ik op en begon ik "Terug naar Volintiri" te schrijven. Plotseling begreep ik dat ik geld kan geven om een gedenksteen op te richten, maar in plaats daarvan keer ik terug naar Volintiri, naar de plaats waar alles werd uitgewist.

De Joden in Volintiri waren deel van het dorp maar het dorp zag hen niet als mensen van de plaats. Zij werden vermoord omdat zij als “anderen” werden gedefinieerd, en in hun dood bleef hun herinnering zonder eigenaar.

En nu, tachtig jaar later, is er iemand die terugkeert om te vragen, te verhelderen, op te eisen, opnieuw te schrijven. En dat ben ik: Dov Avnon, de zoon van Naomi Cholin, die in 1919 in Volintiri werd geboren, de kleinzoon van Dov en Sara, die ook in het dorp Volintiri werden geboren.

Terug naar volintiri

Daden die het oog niet zag en een hand die zweeg

“Geen oog heeft gezien, o God, behalve U” (Jesaja 64:3)

Er zijn situaties in het leven die moeilijk uit te leggen of te begrijpen zijn. In zulke situaties spreekt de één over een hogere macht, en gelooft de ander dat God ook ziet en begrijpt wat de mens zelf niet kan bevatten.

Het vers spreekt over dingen die de mens niet kan zien, maar het leven leert dat dit soms geen beperking is, maar een keuze van een heel volk dat de wereld van stilte is binnengegaan. Daarom ligt er een zware mist over het jaar 1941.

Nadat ik in 2017 het dorp Volintiri bezocht, begreep ik dat er mensen zijn die ervoor kiezen niet achterom te kijken. Niet omdat zij niet weten, maar omdat weten zwaar is. Zo wordt, zonder officiële beslissing en zonder woorden, het publieke geheugen steeds zwakker, omdat stilte deel is geworden van het dagelijks leven en bedoeld is om het verleden te kunnen vergeten.

Het gaat over de Holocaust van de Joden van Moldavië en over de massamoorden die in 1941 plaatsvonden, onder andere in dorpen als Volintiri en andere dorpen. Wanneer ik schrijf over de

Terug naar volintiri

Holocaust van de Joden van Moldavië in 1941, blijf ik mijzelf twee eenvoudige en moeilijke vragen stellen:

Hoe zijn mensen in staat dit te doen?

En hoe zijn andere mensen daarna in staat in stilte verder te leven?

Stilte is niet alleen: wij praten niet over het onderwerp. Soms is zij een morele houding. Het is heel gemakkelijk om te zeggen dat er een hogere macht is die alles ziet en weet, en tegelijk zelf te kiezen om niet te zien. Zo ontstaat een dubbele moraal:

Geloof, religie, traditie worden gebruikt als bedekking, en blindheid zelfs als levenswijze. De verantwoordelijkheid wordt naar de hemel doorgeschoven, en de menselijke blik kijkt opzij. Dat heeft niet altijd met gebrek aan kennis te maken. Vaak gaat het om een keuze. Een keuze om niet te kijken en niet te spreken over wat er in het verleden is gebeurd.

Niet herinneren wat schuld oproept, en geen verantwoordelijkheid dragen voor wat in het dorp Volintiri in 1941 plaatsvond.

“Publiek geheugen” ligt niet altijd in handen van de gewone burger, die zich soms juist wel herinnert. Het gaat om een heel land: herdenkingsdagen, het onderwijssysteem en zelfs de priester in de kerk. Op allen rust de verantwoordelijkheid om te herinneren en te noemen wat er in 1941 met de Joden in heel Moldavië is gebeurd, en waarom.

Jagers doden dieren, en dat is moeilijk om te zien, maar daar bepaalt de natuur de regels. Wij zijn er al aan gewend geraakt dat er in de wereld oorlogen zijn, en dat ook daar mensen regels vaststellen. Wat er in Moldavië in 1941 met de Joden gebeurde, was niet natuurlijk; het was ook geen oorlog tussen soldaten. Het was massamoord, vooral op Joden. Er waren ouderen, jongeren, vrouwen en kinderen. Zij hadden één ding gemeen: zij waren Joden. Mensen die niemand kwaad hadden gedaan. Mensen die zelf vluchtelingen waren, gevlucht voor pogroms in Polen en Oekraïne. Mensen die rust, werk en toekomst zochten.

Ik ben geen historicus die stapels documenten nodig heeft om aan de bewoners van het dorp Volintiri in 2025 te bewijzen wat er in hun dorp in 1941 is gebeurd. Wie tot vandaag heeft gezwegen, zal waarschijnlijk zo doorgaan, zelfs als er een stapel documenten zou zijn. Maar die is er niet. Iemand heeft toen al gezorgd voor de vernietiging van papieren, eigendomsbewijzen en meer. Niemand begreep in die dagen werkelijk de omvang van de ramp. Want de meeste Joden van Moldavië werden vermoord, gedood op de dodenmarsen of stierven van honger. Wat wel overbleef, waren de getuigenissen. Het “publieke geheugen” in de staat Israël.

Iedereen die het werkelijk wilde weten, kon naar de website van Yad Vashem gaan en lezen. Daar zijn meer dan genoeg getuigenissen van mensen die een geschreven herinnering nalieten aan familieleden die tot 1941 in het dorp Volintiri leefden.

Terug naar volintiri

Ik hoef niet steeds opnieuw te zeggen: kijk wat er in 1941 is gebeurd. Het gaat immers om mensen die, niet altijd door eigen schuld, het publieke geheugen zijn kwijtgeraakt waarover ik in dit hele boek steeds opnieuw spreek.

Het is 2017. Wij rijden van het dorp Volintiri naar de grote stad. Onderweg stoppen wij om iets te eten bij een kraam langs de weg. De man spreekt Engels. Wanneer ik hem vertel dat ik uit het land Israël kom, vertelt hij mij dat hij daar enkele jaren in de bouw heeft gewerkt, maar dat hij moest terugkeren om zijn familie te helpen. Ik vraag hem beleefd of hij gehoord heeft over wat er in 1941 met de Joden in Moldavië is gebeurd. Hij antwoordt: ja, alleen in het land Israël heb ik daarover geleerd. “En weet je vrouw het ook?” vraag ik. Het was een jonge vrouw die naast hem stond en hem hielp. Hij antwoordt: nee. Zij wil daar niet over praten.

Een klein verhaal dat alles zegt. Wat daar in 1941 gebeurde, gaat eenvoudige woorden te boven. Het is niet de taak van een jonge vrouw om het “publieke geheugen” op haar schouders te dragen. Dingen die zij waarschijnlijk nooit op school heeft geleerd. Dingen die moeilijk in 2017 in het algemene beeld of in het innerlijke herinneringssysteem zijn op te nemen, alleen omdat iemand je erover vertelt.

Publiek geheugen wordt door de jaren heen gebouwd: wanneer men ten minste één keer per jaar de Joden noemt, onderwijst, en zelfs de priester in de kerk zegt: vergeet het volk van God niet. Maar dat is niet gebeurd.

De getuigenissen spreken over een Holocaust door kogels, zo noemt men dat. Geen gaskamers, maar schoten in de velden, slagen, verdrinkingen en deportaties onder onmenselijke omstandigheden. Dit heet “de moordkuilen”.

Zo werd de moordmethode genoemd die in Oost-Europa in de jaren 1941–1942 veel voorkwam, vooral in Bessarabië, Boekovina en Oekraïne. De Joden werden uit hun huizen gehaald, naar velden, bossen of dorpsranden gebracht, van dichtbij neergeschoten — en ter plaatse begraven. Soms waren de kuilen vooraf gegraven, en soms werden de slachtoffers gedwongen ze zelf te graven. Het was snelle, openlijke vernietiging, zonder kampen en zonder industrie schieten, aarde, en daarna een stilte die jaren bleef.

Ook in Volintiri en omgeving werkte diezelfde methode. Joden werden uit hun huizen gehaald, naar open velden of naar de rand van het dorp gebracht, en ter plaatse neergeschoten. Geen kamp, geen trein, geen registratie alleen een schot, een kuil, en aarde die zich sloot. Zo verdwenen de Joden van het dorp in het landschap zelf, en de kuilen bleven jarenlang zonder teken en zonder stem.

De massale schietpartijen, de “moordkuilen”, waren de eerste fase. Maar al snel begrepen de Duitsers dat deze methode langzaam, zichtbaar en ook zwaar was voor de uitvoerders zelf. Zo begon de overgang naar vernietiging met gas. Kampen zoals Belzec waren een eerste proef een plaats waar de mogelijkheid van industriële moord werd getest, gesloten, ver van het oog. Daarna kwamen Sobibor en Treblinka, en uiteindelijk Auschwitz waar de vernietiging een volledige, georganiseerde methode werd, die de officiële naam kreeg: “de Endlösung”. Wat begon met schoten in de velden, eindigde in een geplande doodsfabriek.

Terug naar volintiri

Wat men met schieten in het oosten niet kon voltooien, werd later met gas in het westen voltooid. Dat was de overgang van lokale moord naar de Endlösung.

Het is geen wonder dat die jonge vrouw in 2017, geboren zonder “publiek geheugen” over wat er in 1941 in de regio gebeurde, daar niet over wilde praten. Wie kan überhaupt spreken over alle gruwelen die wij onlangs in 2023 in het land Israël zagen, in de dorpen rond Gaza. Zonder “publiek geheugen” dat door de generaties heen mensen blijft herinneren aan wat er is gebeurd, zal ook dat worden vergeten. Zo is de weg van de wereld: het kwaad zoveel mogelijk vergeten, en verder leven alsof er niets is gebeurd.

Toen ik in 2017 Volintiri bezocht, de plaats waar mijn moeder werd geboren, was ik verbaasd hoe weinig men in het dorp sprak over wat er in 1941 gebeurde.

Sommigen zeiden eenvoudig: “Wij weten het niet.” Anderen voegden eraan toe: “Op school hebben wij dit niet geleerd.” En er waren ook mensen die heel goed begrepen waarover ik vroeg, maar liever niet verdergingen, alsof het spreken zelf buiten het toegestane gebied viel. Wat ik hun vertelde, was geen deel van het “publieke geheugen”. Zij hadden misschien anderen moeten vragen en zelfs de priester in de kerk, of het werkelijk zo was. Maar omdat ook hij het niet wist, is de kans groot dat zij in stilte verder zullen leven. Zo is het wanneer er geen “publiek geheugen” is.

Een familie nodigde ons uit om binnen te komen. Eenvoudige en ruime gastvrijheid, zoals ik mij uit mijn jeugd herinner en zoals ik beschrijf in het hoofdstuk over mijn moeder.

Wij zaten rond de tafel, aten van het eten dat voor ons werd neergezet, en ieder hield een klein glas in zijn hand. Niet “lechaim” uit vreugde, maar in een afgemeten, bijna rituele vorm. Het was een kleine heildronk die veel zei. Zij deed mij denken aan mijn vader, die tegen mensen die binnenkwamen vaak zei: “Kom, laten wij een glaasje heffen en lechaim doen.”

Later leerde ik dat dit een ontvangstceremonie is. Wij waren geen toevallige voorbijgangers. Het was ook geen drinken voor plezier. Je moet het in één keer drinken dat betekent: nu kunnen wij zitten en luisteren.

Toen ik, via vertaling, vroeg wat zij wisten of wat zij hadden gehoord over die periode, gebeurde tot mijn verrassing als eerste dat de hand van de vrouw bijna vanzelf omhoogging en in de lucht het bekende kruisteken maakte.

Dat was geen antwoord, maar een gebaar. Een korte handeling die ik toen niet begreep. Iets in de zin van: hier stopt het spreken, en het oordeel wordt overgedragen aan een andere plaats, aan iets hogers daarboven.

In het dorp Volintiri behoren zij tot de christelijke, oosters-orthodoxe traditie. Het gaat hier niet alleen om geloof, maar ook om een theologische handeling. Veel religieuze mensen die dingen horen “die het oog niet heeft gezien”, vinden het gemakkelijker om de vraag te verplaatsen uit de menselijke ruimte waar de mens moet omgaan met verantwoordelijkheid, pijnlijke herinnering of misschien zelfs zelfonderzoek — naar de goddelijke ruimte, ieder naar zijn geloof. Daar hoeven wij niet te verklaren, te oordelen of in woorden te herinneren.

Terug naar volintiri

Het ritueel van één handbeweging vervangt het verhaal, en de stilte krijgt een geestelijke rechtvaardiging.

Op dat moment dacht ik aan de Joodse parallele uitdrukking: “Moge God zijn bloed wreken.” Ook dat is geen oproep tot wraak, maar juist het loslaten ervan. Een korte zin die is ontstaan op plaatsen waar bloed werd vergoten en er geen rechtbank was, geen grafsteen, en niemand die verantwoordelijkheid droeg.

Ook hier, zoals bij het kruisteken, wordt het oordeel van de mens naar God verplaatst. Niet om te vergeten, maar omdat er geen menselijke weg meer is om de herinnering te dragen.

Ik herinner mij de dagen na 2014, toen Itamar en nog 298 passagiers werden gedood vermoord nadat een raket het Maleisische vliegtuig raakte. Ik sprak toen met veel mensen, ook met mensen zonder religie of geloof in een almachtige God. Niet zelden zeiden zij al aan het begin van het gesprek tegen mij: “Waarschijnlijk was zijn tijd gekomen.”

De uitdrukking “waarschijnlijk was het zo voor hem beschikt”, “zijn tijd was gekomen”, is geen inzicht het is een mechanisme. Het ontstaat uit de ontmoeting tussen religieus-traditionele taal, geloof in het lot, en de menselijke behoefte om een gesprek te stoppen waar geen uitweg in is. Soms is het eenvoudig een manier om te zeggen: ik wil hier niet in gaan. Laten wij van onderwerp veranderen.

Het is taal van zelfkalmering, niet van waarheid. Wat kun je werkelijk zeggen wanneer iemand begint te vertellen over de gruwelen van 1941? Ook onze ouders wilden het niet zeggen. Mijn vader zei altijd: “Je vraagt dat niet.” In de straat waren toen allemaal overlevenden van de Holocaust. Als iemand begon te spreken, luisterde mijn vader, maar hij vroeg niet. Niet omdat hij niet wist, maar omdat hij te veel wist.

“Zijn tijd was gekomen” beschrijft geen werkelijkheid het bedekt haar. Het maakt het mogelijk verder te leven zonder te vragen wie het deed, wie schoot, wie stuurde en wie zweeg. Zeker wanneer het gaat om de dood van een kind, van een jonge zoon, van een soldaat die viel een dood zonder orde en zonder rechtvaardiging. En ook wanneer men probeert die eraan te geven, houdt zij geen stand.

Er zijn mensen wier hart helemaal breekt. Anderen kiezen ervoor het gewicht naar een andere plaats te verplaatsen: hemel, lot, beschikking. Niet omdat zij sterker geloven maar omdat het zo mogelijk wordt om geen verantwoordelijkheid te dragen.

Zo deed die vrouw in Moldavië toen zij haar hand ophief en het kruisteken maakte. En zo doet ook degene die zegt: “Waarschijnlijk was zijn tijd gekomen.” Niet om uit te leggen maar om te sluiten. Niet om te herinneren maar om verder te gaan. Zo overleven mensen. Niet door begrip, maar door vermijding.

Zo zitten aan twee kanten van de tafel, in het dorp Volintiri, mensen die uit twee verschillende werelden komen. Zij beginnen het gesprek met een kleine heildronk. De één heft zijn hand en maakt het teken van het kruis, de ander volstaat met de woorden: “Moge God zijn bloed wreken.”

In het dorp Volintiri waren de daden toen, in 1941, bekend. Maar de menselijke blik kon ze moeilijk dragen. De mensen van het dorp zagen dat de Joden werden meegenomen, en als zij het niet zagen, dan

Terug naar volintiri

ontbraken al de volgende dag veel mensen. Het gaat om honderdduizenden die in de hele regio werden vermoord.

Dit waren daden die het oog niet zag niet omdat zij niet gebeurden, maar omdat de herinnering ervoor koos haar ogen te sluiten.

Volgens het rapport van de commissie onder leiding van Elie Wiesel werden tussen de 280.000 en 380.000 Joden uit Roemenië en de gebieden die onder haar bestuur stonden in de Holocaust vermoord.

Al in de zomer van 1941 werden duizenden mensen neergeschoten in de dorpen en stadjes van Bessarabië en Boekovina, ook in de omgeving van het dorp Volintiri de plaats waar mijn moeder werd geboren, de plaats waarnaar ik terugkeer en met woorden schilder.

Joden liepen te voet naar moordplaatsen en naar het district Transnistrië; anderen werden vlak bij hun huizen neergeschoten en begraven in kuilen in de aarde die zij uit hun jeugd kenden. Er zijn kuilen die ontdekt zijn, en er zijn kuilen die nog steeds zwijgen.

Daarom benadruk ik: ik schilder met woorden. Dit schilderij is geen vrucht van de verbeelding het steunt op waarheid.

Getuigenissen en rapporten geven mensen het publieke geheugen niet terug. Twintig jaar zijn voorbijgegaan sinds de publicatie van het Wieselrapport, en toch blijft een hoog percentage mensen in Roemenië Ion Antonescu zien als een groot leider van de natie, hoewel hij uiteindelijk werd geëxecuteerd.

Antonescu werd geëxecuteerd omdat hij verantwoordelijk werd bevonden voor oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid. Onder zijn bewind werden honderdduizenden Joden vermoord, niet alleen op Duits initiatief, maar als zelfstandig Roemeens beleid. In Bessarabië, in Boekovina, in Transnistrië. Op plaatsen met namen, en in dorpen waar niemand meer is om te herinneren.

En toch gaat de bewondering door. Niet omdat de feiten onbekend zijn, maar omdat de herinnering zorgvuldig wordt gekozen. Mensen willen blijkbaar liever een sterke leider herinneren, ook als hij de waarheid niet spreekt. Mensen houden er niet van om te spreken over schade aan de nationale identiteit, en kiezen liever voor de wereld van stilte dan voor de confrontatie met de feiten. Zo gebeurde het ook in het dorp Volintiri, waar vandaag bijna geen “publiek geheugen” bestaat voor wat er in 1941 gebeurde.

Er zijn feiten die je kunt leren school, boeken, enzovoort en er is waarheid. Waarheid waar mensen eenvoudig bang voor zijn om zich ermee bezig te houden. Zo gebeurt het dat iemand die naar schietkuilen en deportatiewegen leidde, in de herinnering van anderen blijft leven als een figuur van redding. Als een groot leider. Niet omdat het zo was, maar omdat het gemakkelijker is om het zo te herinneren.

Dit doet nog meer pijn wanneer mijn moeder jaren later, in 1967, van haar tante hoorde die ook in Volintiri geboren was en uit Vilnius naar het land Israël kwam wat er was gebeurd en wie het had gedaan. Zij waren na de oorlog uit hun schuilplaats in Oezbekistan teruggekeerd naar het dorp. Voor de

Terug naar volintiri

oorlog hadden zij een winkel in het dorp. Zij kenden iedereen. In het dorp waren bijna geen Joden meer, al blijft het voor mij tot vandaag een raadsel hoe de dorpsleider toen Joods was, die later naar het land Israël ging en in Tel Aviv eigenaar werd van een bekende winkel. Maar dat is een ander verhaal.

Het deed mijn moeder veel pijn om namen van burens te horen, en te ontdekken dat de mensen die olie kwamen halen bij de fabriek van opa dat de Duitsers, de Roemenen en de mannen van de IJzeren Garde niet alleen handelden. Op veel plaatsen namen lokale bewoners deel: “vrijwilligers”, verklikkers, leden van lokale comités die namen van Joden, van “communisten”, aanwezen, en soms ook deelnamen aan het schieten of het graven van de graven.

Er zijn getuigenissen over enkelen die hun leven riskeerden om Joden te redden, maar zij waren een kleine minderheid. Wie dat deed, riskeerde zijn leven en het leven van iedereen om hem heen. Dit zijn getuigenissen waarvoor men geen jaren geschiedenis aan de universiteit hoeft te studeren. Men moet er eenvoudig naar luisteren. Zoals zij in elk dorp van vader op zoon, en van moeder op dochter overgaan.

Wanneer ik getuigenissen uit andere dorpen in Bessarabië lees, voel ik dat zij ook spreken over het dorp Volintiri, de plaats waar mijn moeder werd geboren. De arbeider van mijn grootvader, die dronk en de familie aan de Duitsers verraadde, is geen uitzondering. De getuigenissen vertellen over vergelijkbare mensen in veel dorpen. De stilte van vandaag is geen privéverschijnsel.

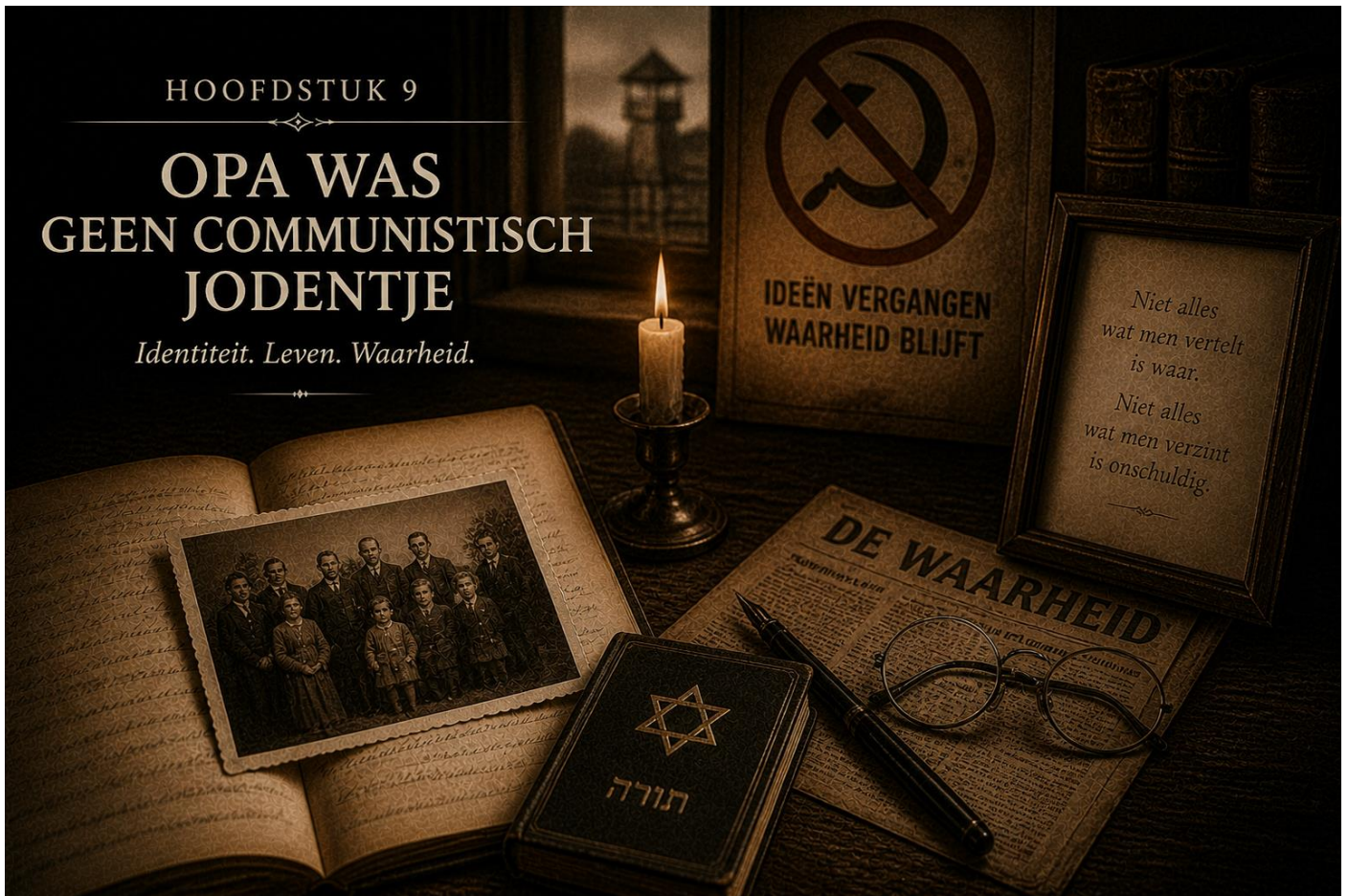
Historici schrijven dat men in Moldavië decennialang vermeed met dit verleden om te gaan, omdat het moeilijk en gevoelig is, en soms namen van bewoners van de plaats zelf betreft.

Tot op vandaag zijn er in het dorp mensen die wonen in huizen die ooit aan Joden toebehoorden. Als zij alleen maar hadden gewild, hadden zij genoeg tijd gehad om het verhaal achter elk huis te zoeken.

Zelfs in Nederland zijn er huizen waar voor elke deur in de stoep een steen ligt met een metalen plaatje: hier woonden toen die en die. Niet dat de Nederlanders beter waren, maar wat er met de honderdduizend Joden van Nederland gebeurde, staat ten minste duidelijk in het publieke geheugen een onderwerp waarover ik in een ander hoofdstuk spreek.

Daarom, wanneer ik vertel wat er in Volintiri gebeurde, vertel ik niet alleen een familie verhaal. Ik plaats dit kleine dorp binnen de brede kaart van de Holocaust in Bessarabië een Holocaust die werd uitgevoerd met kogels, in velden, naast huizen zoals het huis van opa Dov en oma Sara.

Terug naar volintiri

Opa was geen communistisch Jodentje

Opa Dov heb ik niet echt gekend. Er hing een foto in de woonkamer, maar hij behoorde tot een wereld achter een zware mist.

"Terug naar Volintiri" begon in 2017. Niet als project, niet als boek, en zelfs niet als duidelijk plan. Het begon als een kleine reis.

In 2017 schreef ik losse zinnen, fotografeerde stenen en wegen, en probeerde iets vast te leggen waarvan ik toen nog niet wist hoe ik het moest noemen. Pas jaren later begreep ik: ik probeerde de mist aan te raken en terug te keren naar het Volintiri van vóór 1941.

Volintiri is een dorp in het zuiden van Moldavië, dat een geschiedenis in zich draagt die niet werd verteld. Het dorp is niet bijzonder door schoonheid of rijkdom. Velden zijn velden, mensen zijn mensen, en dezelfde open ruimte die heel Oost-Europa kenmerkt. De mensen zijn vriendelijk en gastvrij. Maar boven het dorp zweeft iets anders: een zware mist van herinnering die niet werd verteld, van levens die werden uitgewist, van stilte die in 1941 werd geboren.

Terug naar volintiri

Veel bewoners van het dorp weten vandaag niet dat daar ooit een Joodse gemeenschap was. Zij weten niet dat er in het dorp een kleine houten synagoge stond. Zij weten niet dat er winkels waren, werkplaatsen, stallen en een vol dagelijks leven, zoals in elke Joodse gemeenschap in Oost-Europa.

En zij weten ook niet dat binnen enkele weken in de zomer van 1941 meer dan vierhonderd zielen uit het dorp verdwenen. Die mist is niet hun schuld. Hoe zouden zij het weten? Wie zal het hun leren? Wie zal het hun vertellen?

In de dorpen van Oost-Europa ging herinnering niet via boeken, maar van mond tot mond. En wanneer iedereen die had kunnen vertellen werd vermoord, en de generatie daarna zweeg, bleef er niemand over om het verhaal door te geven. De herinnering verdampte, en de mist nam haar plaats in.

Iets in mij drijft mij om daarheen terug te keren. Misschien omdat ik een zoon van overlevenden ben, misschien omdat mijn zoon Itamar er niet meer is, en misschien omdat familieherinnering één van de weinige dingen is die niet gestolen of in beslag genomen kunnen worden. Niet om schuldigen te zoeken, en niet om rekenschap te eisen, maar om een stem terug te geven aan wie die verloren hebben.

Dit is een proloog voor een boek dat geen officiële geschiedenis wil schrijven en geen aanklacht is. Ik ben geen historicus. Ik ben een man van verhalen. Ik schilder met woorden vanuit de getuigenis van mijn moeder, vanuit de verhalen van ooms en oude mensen, en vanuit de weg zelf de dorpen, de velden, het stof en de zware stilte die daar tot vandaag is achtergebleven.

Ik geloof dat elke generatie een kleine opdracht heeft. Geen heldendom en geen drama, maar een eenvoudige verantwoordelijkheid om door te geven wat er was. Dit boek is deel van mijn verantwoordelijkheid. De mist zal niet vanzelf verdwijnen. Iemand moet ervoor gaan staan en zeggen: ik zie je. Ik weet wat je verbergt. En ik ben hier om te vertellen.

“De vaders hebben onrijpe druiven gegeten en de tanden van de kinderen zijn stomp geworden.” Dit oude spreekwoord, dat voorkomt in Jeremia 31 en Ezechiël 18, spreekt over pijn die van generatie op generatie overgaat: de vaders proefden de zuurheid, en de kinderen voelden het trekken aan de tanden.

Maar de profeten waarschuwden al: ieder mens draagt alleen verantwoordelijkheid voor zijn eigen daden. Ook als de geschiedenis een zware schaduw werpt over de volgende generaties, is dit niet de straf van de kinderen; het is alleen een herinnering die in de lucht blijft hangen, zoekend naar iemand die haar een stem geeft.

Moldavië is altijd een plaats geweest tussen aambeeld en hamer een stuk land dat keer op keer werd verdeeld, zonder dat iemand het vroeg waar het bij wilde horen. Ik voel geen verwijt tegenover de mensen die daar vandaag leven. Zij waren er niet in 1941, zij namen de beslissingen niet, en de verantwoordelijkheid rust niet op hun schouders. Zij zijn bezig met hun leven, en in Moldavië is het leven toch al niet gemakkelijk.

En toch het feit dat zij hebben ingestemd met het plaatsen van een gedenksteen voor de Joden van Volintiri zegt iets over hun hart.

Terug naar volintiri

De eerste reeks artikelen noemde ik “Naar Volintiri met liefde.” Zo wilde ik beginnen: niet met schuld en niet met woede, maar met een stille beweging van een uitgestoken hand een gebaar naar een plaats waar niemand van de generatie van mijn moeder, de mensen die naar het land Israël trokken, opnieuw naar durfde te kijken.

Zo diep waren de schok, de pijn en de stilte.

In 2017 kwam ik voor het eerst naar Volintiri in het zuiden van Moldavië, samen met Jeannet, mijn vrouw. Er was iets bijna symbolisch aan de manier waarop wij voet zetten op de aarde van het dorp — alsof ik een poort opende die tachtig jaar gesloten was geweest en niemand had gevonden die haar wilde openen.

Voor zover ik toen wist, was niemand van de leden van Gordonia die in de jaren dertig naar het land Israël waren gegaan, hier teruggekeerd sinds de val van het IJzeren Gordijn in 1991. Mensen keerden terug naar Polen, sloten cirkels, ontmoetten jeugdvrienden. Maar niet hierheen. Niet naar het vergeten zuiden van Moldavië.

Mijn vader bijvoorbeeld stemde er nooit mee in om terug te keren naar Jaroslaw, zijn geboortestad. Zelfs niet voor een kort bezoek. De oude pijn bleef gesloten, als een kamer die niemand durft te openen. De reis daarheen maakte ik in 2007, samen met Jeannet en ik zag hoe diep de wond was. Want in 1939, toen hij slechts twintig jaar oud was, werd hij uit zijn huis gerukt en naar de uitgestrektheid van Siberië geworpen. Er zijn wonden die de tijd niet kan genezen.

Maar naar Moldavië daarheen keerde niemand terug. Tenminste niet van degenen die ik ken. Hoe kom je überhaupt in zo'n dorp? Achteraf lijkt het eenvoudig: een vlucht naar Chisinau, een huurauto, een weg naar het zuiden, en uiteindelijk een zandweg. Maar de tijd liet mij beven misschien door de verhalen die ik had gelezen over struikrovers, misschien door iets anders, iets innerlijks.

Vanuit Nederland nam ik contact op met een Moldavische man van de baptistenkerk. Ik vroeg of hij kon helpen. Hij antwoordde warm en vertelde dat zijn zus in het dorp woonde. Zij wist bijna niets over de Joden die hier ooit hadden geleefd, maar vond één familie, en de vrouw daar vertelde haar wat zij als kind van haar moeder had gehoord. Pas later begreep ik: er waren ouders die vertelden, en er waren ouders die verborgen hielden. Zoals op elke plaats die een te zware herinnering draagt.

Die dag was het zeer warm. De brede zandweg leidde ons naar het hart van het dorp. Ik reed over de wielsporen van wie mij waren voorgegaan zo had men mij geleerd op een zandweg te rijden. Wij kwamen rond het middaguur aan. De straten waren leeg, bijna stil.

Waar begin je? Ik wist het niet. Alles leek op een droom: ik stond in het dorp dat mijn moeder in 1938 had verlaten, een dorp dat jarenlang onbereikbaar was geweest, bijna verboden. En ondanks al die jaren heb ik er spijt van dat ik hier niet ben gekomen voordat mijn moeder in 2000 overleed.

Ooit vertelde ik haar zelfs in een droom dat ik in het dorp was geweest en het huis van opa had gezocht maar dat was alleen een droom. Wij liepen wat rond. Mijn moeder vertelde altijd over een stenen huis met dikke muren. Over een breed raam waarop zij zat en boeken las. Over de appelbomen buiten. Kleine, dagelijkse dingen wortels van een jeugd die in één keer werd uitgerukt.

Terug naar volintiri

Bij het politiebureau verwees men ons naar het centrum van het dorp, naar de herdenkingsplaats voor de gesneuvelden van het Rode Leger. Voor iemand die in het Westen is opgegroeid, was dit een eerste ontmoeting met een totaal andere wereld — een wereld die zorgvuldig bewaard werd, ondanks de tijd.

Een vrouw die over straat liep, wenkte ons om haar te volgen. Zo leek het dorp ons te ontvangen: open, gul, met dezelfde gastvrijheid die mijn moeder altijd beschreef. Zij nodigde ons uit in haar huis. Wij zaten bij de waterput, dronken koffie, probeerden elkaar zonder gemeenschappelijke taal te begrijpen.

De jonge dochter rende weg om de lerares Engels te halen. Een jonge vrouw die nooit had gehoord dat hier Joden hadden gewoond. Voor haar was dit niet minder een verrassing dan voor mij. De heer des huizes, een oudere man, vroeg of ik was gekomen om het huis van opa op te eisen. Alsof hij van tevoren wist waarom wij waren gekomen. Toen ik vroeg naar de begraafplaats, zei hij dat in de jaren zestig iemand was gekomen en had meegenomen wat ervan over was — en dat er vandaag niets meer is.

Pas veel later begreep ik hoe beladen het onderwerp voor hen was. Zij hadden verhalen gehoord over Joden die naar Odessa waren gebracht en geëxecuteerd, en ik — die toen nog bijna niets wist — dacht dat ik alleen kwam om het huis van opa te zoeken. Zij waren geschokt, en terecht.

De lerares Engels zei dat zij zou navragen of Vasili, de oude geschiedenisleraar van het dorp, misschien iets had gehoord of wist over het huis van mijn opa. In sommige huizen van het dorp wonen al tientallen jaren mensen die geen Joden zijn, in huizen die ooit van Joden waren. In het nabijgelegen Bendery, niet ver hiervandaan, leefden ongeveer 8.000 Joden; en ook in Căușeni, eveneens niet ver weg, bestonden grote gemeenschappen. Maar de jaren deden hun werk, en de herinneringen aan de markten, aan de winkels in het centrum van het stadje, zijn allang onder stof bedekt.

Een vrouw uit het dorp vertelde dat haar moeder haar had verteld over haar vader, die een beetje Jiddisch moest leren, “de taal van de Joden”, zodat hij met hen handel kon drijven. En de dochter van de tante van mijn moeder vertelt dat zij zich als kind herinnert hoe de mannen van de Joodse gemeenschap wagens vol handelswaar laadden en naar de lokale markten gingen, zoals dat toen gebruikelijk was, met het vertrouwen van iemand die de weg en haar mensen kent.

En opnieuw begrijp ik dat de lerares dit moet uitzoeken. Er zijn zoveel jaren voorbijgegaan. En plotseling verschijnen op een hete dag Dov Avnon en zijn vrouw Jeannet in het dorp, en beginnen het stof van de herinnering los te schudden — de deuren van de Joodse huizen opnieuw te openen, te vragen wat er met het bezit gebeurde, wie zich iets herinnert, wie nog iets over die dagen heeft gehoord. Niet gemakkelijk, en misschien niet prettig. Maar zoals altijd in het leven: soms schaadt een kleine reparatie aan een huis niet; soms is zij zelfs nodig.

“Ben je gekomen om het huis van opa op te eisen?” Ik herinner mij opnieuw de vraag van de heer des huizes, die ons gul een glas water en koffie aanbood. Bezit brengt het verleden niet terug. Ik kwam niet om iets mee te nemen — ik kwam zoeken naar de wereld die er vóór alles was. Naar de mensen, de geluiden, de geuren. Naar wat achter het bezit is gebleven en onvervangbaar is. Wij nemen afscheid na het eerste gesprek. Zij zal navragen, zij zal onderzoeken.

Terug naar volintiri

Eén verhaal begeleidde mij vanaf het eerste moment dat ik voet zette in Volintiri. Een eenvoudig verhaal, bijna een fluistering maar één dat meer dan welk geschiedenisboek ook uitlegt wat er werkelijk gebeurde met de Joodse herinnering in Zuid-Moldavië.

Het verhaal wordt verteld door de dochter van de directeur van de lokale school tijdens het Sovjetbewind. Nadat ik artikelen begon te publiceren in de Facebookgroep van het dorp, benaderde zij mij met de vraag: “Waar zijn de Joden die in het dorp waren?” In het begin wist ik niet of dit een grap was of dat zij het echt niet wist. Er ontstond contact. Zij woont al jaren in Rusland en is lerares Russisch.

Ieder mens heeft zijn opvattingen, en tot vandaag is het historische verleden in Moldavië niet eenvoudig. Wij spreken ook over degene die verantwoordelijk is voor het neerhalen van het Maleisische vliegtuig en meer. Bij het uitbreken van de oorlog werd het contact verbroken. Ik moet zeggen dat zij in het begin één van de weinigen was die contact met mij opnam. Zij kent veel mensen, en er ontstond ook een discussie. Van haar leerde ik dat dorpen als Volintiri soms worden verscheurd tussen aanhangers van het Russische regime en degenen die deel willen uitmaken van de Europese Unie.

Zij was degene die mij vertelde over Vasili, de geschiedenisleraar, die tussen de regels door fluisterde: vergeet de Joden niet. Zij voegde eraan toe dat er tijdens het Sovjetbewind een kleine gedenksteen was voor de Joden. Tegelijk vertelde zij dat de eigenaren van de winkel in het dorp Joden waren, die altijd op tijd goederen wisten te brengen. Iets in haar woorden zei dat die tijd niet zo slecht was geweest. Dorpshoofd Igor, die soms deel was van het gesprek, voegde eraan toe: “Dov, zij vertelt niet over dat gebouw en dat gebouw waar de kelder van de verhoren en misschien ook martelingen van de geheime politie was.” De waarheid heeft altijd twee kanten. Toevallig raakt dit onderwerp mij door Itamar, maar ik kwam naar het dorp om het huis van opa te zoeken.

Elk dorp heeft één figuur wiens gezicht niet wordt vergeten, ook als hij in geen enkele krant of boek verscheen. In Volintiri was dat de figuur van Vasili een geschiedenisleraar, een eenvoudige, stille man, die het dorp beter kende dan hij kon uitleggen. Hij was een zoon van boeren, groeide op tussen zonnebloemvelden en zandwegen, maar droeg op zijn rug kennis die niemand schriftelijk durfde vast te leggen. Vasili gaf bijna veertig jaar geschiedenisles, maar meestal moest hij alleen de “toegestane geschiedenis” onderwijzen.

Op de scholen van de Sovjet-Unie was geschiedenis een gevaarlijk ambacht. Zij werd van bovenaf geschreven, bepaald door commissies en partijen, niet door wie met eigen ogen had gezien. In de schoolboeken stonden namen van generaals, revoluties, rode leuzen. Maar er stonden geen namen als Kosoy, Fischer, Shapira, Gershovich, Abramovich. De verlaten stenen huizen verschenen er niet, en ook niet de sporen van kinderen die in de zomer van 1941 verdwenen.

Vasili wist alles. Hij wist bijvoorbeeld waar de oude synagoge had gestaan. Hij wist misschien waar de Joodse kleermaker woonde bij wie Roemeense soldaten broeken lieten opmeten. Hij wist wie de kinderen waren die niet terugkeerden van school op de dag dat het Roemeense en Duitse leger binnenkwam. Maar hij mocht het niet zeggen.

Terug naar volintiri

Tijdens de lessen stond hij voor de klas, zijn handen gevouwen achter zijn rug, en las voor uit de boeken die voor hem lagen. Boeken die zelf een soort stilte waren. Hij wist dat de echte geschiedenis niet in drukletters stond, maar in de blik van mensen, in de hints die niet worden opgeschreven.

Soms, wanneer een leerling zijn hand opstak en eenvoudig vroeg: “Vasili Ivanovitsj, wie woonde hier vóór de oorlog?” knepen Vasili’s ogen zich even samen, precies zoals iemand die innerlijk een toon speelt die niet in het openbaar mag klinken. Hij keek om zich heen voorzichtig. De muren van het klaslokaal waren dun. Alles werd genoteerd. Alles kon een probleem worden. Dan boog hij zich een beetje voorover, kwam dicht bij het kind en zei met een stem die bijna niemand hoorde: “Vergeet de Joden niet.”

Slechts drie woorden. Geen redevoering. Geen les. Geen document.

Een fluistering mondelinge traditie, doorgegeven zoals men een klein lucifertje aansteekt in grote duisternis. En de leerlingen, sommigen eenvoudige kinderen van boeren, begrepen niet alles. Maar misschien herinnerden zij zich de zin. Zij herinnerden zich dat er iets was waarover men niet mocht spreken. Dat er een waarheid bestond die haar weg naar geen enkel boek had gevonden.

In de jaren negentig, na de val van het IJzeren Gordijn, begon Moldavië langzaam de archieven te openen. Maar Volintiri, zoals vele andere dorpen, bleef achter, gewikkeld in een dikke laag vergetelheid. Mensen waren bezig met overleven, niet met geschiedenis. Waar de staat niet onderwees, bleven de fluisteringen.

Misschien hoor ik daarom, telkens wanneer mensen bij de herdenkingsceremonie staan naast de gedenksteen die wij in het dorp hebben opgericht, opnieuw die zin. Soms zeggen kinderen hem, soms oudere vrouwen, soms mannen van wie het haar al wit is:

“Mijn moeder zei...”

“Mama vertelde...”

In zacht, bijna zingend Roemeens:

Mama a zis... Mama a spus...

Zo gaat waarheid van generatie op generatie op een plaats waar geen boeken over de Holocaust zijn en geen lokale historici die diep onderzoek hebben gedaan. De moeders, de grootmoeders, zij droegen de herinnering. Zij wisten niet altijd alles, maar zij wisten dat hier Joden waren geweest en dat er iets met hen was gebeurd wat niet vergeten mocht worden.

Ik weet niet of Vasili zelf de gedenksteen in het dorp nog heeft gezien. Maar toch moet ik hem noemen. Sommigen zeggen dat er geen andere leraar was die zo weinig onderwees en toch zo veel leerde. Hij leerde dat echte geschiedenis niet alleen in archieven wordt geschreven. Zij leeft in de harten van eenvoudige mensen, die zeggen:

“Mijn moeder zei... zo was het.”

Terug naar volintiri

“Vergeet de Joden niet.” Niet luid. Niet boos. Alleen met de stem van één mens die begreep dat stilte gevaarlijker is dan elk verbod.

Het duurde enige tijd voordat Victoria, de lerares Engels van het dorp, bij mij terugkwam. Zij had gesproken met Vasili, de geschiedenisleraar een oude man die een vriend had die naar Roemenië verhuisde. Toen hij mijn familienaam hoorde, stopte hij even, en zei toen zacht: “Ja... ik herinner hem. Een bescheiden man. Men hield van hem in het dorp.”

Voor mij was dit een stem die doorbrak uit een dikke mistlaag die Volintiri al tachtig jaar omhult. Hij wist te zeggen waar het huis had gestaan en waar de synagoge was geweest, maar toen ik om een foto vroeg, viel er stilte. En het contact werd eenvoudig verbroken. Ik ken die stilte goed. In elk klein dorp, hier in Nederland of in Bessarabië, gaan verhalen van generatie op generatie door. Men weet wie naast wie stond, wie verraadde, wie verdween. Die verhalen zijn sterker dan welk archief ook. En wie niet wil weten, stelt eenvoudig geen vragen.

Er gingen enkele jaren voorbij sinds mijn eerste bezoek aan Volintiri in 2017. Ondertussen kwam de coronaperiode, brak de oorlog tussen Rusland en Oekraïne uit, en maakte de economische situatie de reis terug naar het dorp niet altijd mogelijk. Ook mijn persoonlijke leven trok mij naar andere plaatsen: mijn vader, in Israël, was al 104 jaar oud, en het grootste deel van mijn tijd besteedde ik aan bezoeken aan hem — tot het

moment dat hij in 2023 overleed. En toch, ondanks afstand en tijd, bleef ik al die jaren Volintiri met mij meedragen.

Het contact met Victoria, de lerares Engels, werd bijna toevallig hervat. In een eenvoudig gesprek vertelde zij dat er een verandering was gekomen bij het ministerie van Onderwijs: het leerplan in Moldavië was aangepast, en voor het eerst kregen de leraren opdracht om de leerlingen van het dorp te onderwijzen over de Joden die daar hadden geleefd over een gemeenschap die verdween, over mensen die geen graf kregen, over burenen van wie niemand meer is om hen te herinneren.

Toen stuurde zij mij foto's. Ik zag een kleine klas, een zwart bord, kinderen die stonden. Victoria wees naar een kaart, en aan de muur hing een geprint blad met één van de verhalen die ik op mijn website had geplaatst.

Zij lazen niet over de Joden van Volintiri uit een algemeen en koud geschiedenisboek; zij leerden over hen vanuit de verhalen die ik had verzameld, vanuit de namen die ik probeerde terug te brengen in de wereld. Dat zien was alsof ik nieuwe lucht inademde. Geen stilte meer, geen verdringing meer. Kinderen luisteren. Kinderen stellen vragen. Kinderen weten dat hier ooit mensen waren, families, huizen, levens.

Victoria schreef dat zij samen naar de gedenksteen waren gegaan die wij hadden opgericht. Eén steen in een heel dorp, maar een steen die plaats geeft aan wie geen plaats kreeg. Leerlingen staan ervoor, hun ogen gericht op de gegraveerde namen. Het zijn niet de kinderen van de Joodse gemeenschap die bestaan niet meer maar zij staan in hun plaats. Soms is dat genoeg.

Terug naar volintiri

En ten slotte schreef zij: “De volgende keer dat je komt, zal ik je precies laten zien waar het huis van je opa stond. Deze keer zal er geen stilte zijn.” Een kleine, eenvoudige belofte, maar voor mij was zij als het openen van een deur waarvan iemand dacht dat zij voor altijd op slot zat. Misschien is er daar niet veel te zien, misschien alleen stof en hoog gras, maar het feit zelf dat iemand uit het dorp bereid is met mij naar die plaats te lopen, te laten zien, te wijzen, te zeggen: hier was iets dat betekent al dat het dorp begint te herinneren.

En herinnering, zoals de olie die ooit uit de dieselpers van opa druppelde, begint altijd met één druppel. Daarna komen er meer.

Maar ik wilde weten wie opa werkelijk was. Geen “communistisch Jodentje”, niet de vernederende benaming *jidán comuníst* die aan Joden in Roemenië en Moldavië van vóór de oorlog kleefde.

Opa was een geheel van aarde en handen, niet van theorieën. Een man die geloofde in eenvoudige arbeid, in afgemeten stappen, in de geur van verse olie meer dan in slogans die revoluties beloofden. Een tussengeneratie, al niet meer vroom zoals zijn oudsten, maar nog steeds een Godvrezende Jood, wachtend op verlossing als een oude mitswa en niet als een nieuwe messiaanse beweging.

Zijn wortels waren diep geplant in de aarde van Volintiri. En toch, zoals soms gebeurt op plaatsen waar de afgronden van de geschiedenis gaten hebben geslagen, ontstonden rond zijn familie verhalen die nooit hebben bestaan. Ik hoorde opmerkingen van mensen uit het dorp, alsof de Joden vreemdelingen waren, mensen die de taal niet spraken, gasten voor een ogenblik. Maar de waarheid is het tegenovergestelde: ook vandaag zijn er in het dorp mensen die menen dat alleen wie als Roemeen geboren is en de drempels van de orthodoxe kerk kust die in het centrum van het dorp oprijst als een kroon van steen een kind van de plaats is. De kerk staat daar, trots en mooi, alsof zij fluistert: kijk hoe groot ik ben. En daartegenover stond, bijna verborgen onder een schaamte die van buitenaf op hem werd gelegd, de kleine synagoge. Soms slechts een houten barak, omdat dat zo werd toegestaan. Niet omdat de Joden niet meer wilden, maar omdat iemand ervoor zorgde dat zij niet meer konden willen.

Misschien droomde ook opa ervan om daar weg te gaan. Velen deden dat toen: Joden die vluchtten voor pogroms in Zuidwest-Rusland en in Chisinau, voor jaren van armoede en gebrek aan land, voor de gedwongen dienst in het leger van de tsaar voor hele generaties. De poorten van de wereld gingen even open de Verenigde Staten, Canada, Argentinië, het land Israël en velen gingen erdoorheen. Tussen de twee wereldoorlogen trokken de touwen zich steeds strakker om de Joden van Bessarabië: Roemeens bestuur, discriminatie, ongelijke rechtspraak, een economische crisis die aan elke hoek vrat.

En opa? Hij bleef. Als zoon van het dorp was hij thuis, niet als vreemdeling, zoals sommigen dat vandaag graag voorstellen. Hij had een eenvoudige en duidelijke opdracht: voedsel en zonnebloemolie leveren. Schijnbaar een kleine rol, maar één waarop het leven van hele dorpen rustte. Men hield van hem. Men respecteerde hem. Men zag hem als één van hen, ook als men dat niet hardop zei.

En uiteindelijk werd hem juist omdat hij een man van doen en verantwoordelijkheid was, een bitter lot opgelegd. Eén schot en alles was voorbij. Zijn lichaam werd in een veld gegooid en bleef daar enkele dagen liggen, niet omdat men niet wist hoe men moest begraven, maar zodat iedereen zou weten: zo doet men met degenen die anders waren, ook als zij beter waren dan allen.

Terug naar volintiri

Toen de jeugd in het dorp geloofde dat “de bevrijding uit Rusland zou komen”, dat het communisme gelijkheid en gerechtigheid zou brengen, was opa al oud genoeg om te weten dat nieuwe regimes niets garanderen, en dat grote dromen kunnen breken op de rug van eenvoudige mensen.

Achter het huis stond een familiebedrijf van machines olie en meel. De werkplaats was een houten opslagruimte, met gebarsten pleistermuren, en binnen stond een grote oliepers met een lange stalen schroef en een eencilinder-dieselmotor. Wanneer de motor begon te lopen, hoorde het hele dorp het tak... tak... tak... Een diepe, bijna hypnotiserende klank, als de hartslag van een machine die deel was van het leven van het dorp.

De schroef perste de zonnebloempitten onder steeds grotere druk, en de geur van geplette zaden vermengde zich met de geur van diesel. Uit die smalle opening onderaan de pers druppelde de olie heldere, zuivere olie, waarvan iedereen wist: “Dat is goede olie, dat is de olie van de Jood Berko Cholin.”

De broer van opa had een korenmolen met een dieselmotor, ook in het hart van het dorp. En zoals de werkplaats van opa was ook die een kleine krachtcentrale van het leven zelf: de dorpingen brachten zakken tarwe en rogge, de stenen en wielen maalden, en het meel kwam door stoffen zeven naar beneden, schoon, licht, klaar voor het brood van morgen.

De twee machines olie en meel gebruikten dezelfde reserveonderdelen, dezelfde riemen, dezelfde tandwielen. En de familie wist te repareren, te vervangen, aan te passen, naar de grote stad te reizen om bouten en nieuwe riemen te halen. Het was een echt familiebedrijf: technische vaardigheid, grote verantwoordelijkheid, en een heel leven gebouwd rond metaal, diesel en zonnebloemen.

En de mensen van het dorp wisten dit te waarderen. Zij vertrouwden hen. Olie en meel zijn geen luxeproducten — zij zijn bestaan.

Het familiebedrijf leverde die met kwaliteit en betrouwbaarheid.

En hier komt de plaats waar het hart van mijn moeder altijd samentrok. De jongen Vasili. Een dorpsjongen die opa onder zijn vleugels nam. Hij leerde hem het vak, nam hem mee naar de stad, gaf hem te eten, bracht hem bijna als een zoon binnen. En toen de Duitsers kwamen juist hij was degene die opa verraadde.

In 1944, toen een nicht van mijn moeder naar het dorp terugkeerde en vroeg wat er was gebeurd, huilde Vasili alleen en zei dat hij dronken was geweest. Maar het huis had hij al genomen. Hij woonde erin tot zijn ouderdom, alsof het zo beschikt was. Tranen? Ja. Maar berouw was daar niet. Alleen zware stilte en een poging om te laten vergeten.

En opa? Hij was geen communist en geen “Jodentje”. Hij was een man van zuiver werk, een man die geloofde dat de wereld wordt gebouwd uit een druppel goede olie, uit schoon meel, en uit een eerlijk woord dat langer standhoudt dan elk regime.

Terug naar volintiri

Wanneer ik vandaag terugkeer naar Volintiri in mijn gedachten droom ik ervan de plaats te vinden waar de twee machines stonden: de ene die de zonnebloemen perste, en de andere die de tarwe maalde. Twee hartslagen van één familie, en van een heel dorp dat niet altijd wist te waarderen wat het had.

Zoals ik al heb gezegd, is "Terug naar Volintiri" als een mozaïek, als een puzzel waarvan de stukken verspreid liggen tussen herinneringen van mensen, huizen, en woorden die mensen bijna fluisterend uitspreken.

Tot vandaag zijn er families in Volintiri die wonen in huizen die aan Joden toebehoorden grote huizen die achterbleven nadat de families vluchtten of werden vermoord. Eén bewoner zei ooit tegen mij: "Mijn vader kocht het huis van een Jood met de naam Avraham. Als je ooit komt, laat ik je de plaats zien." Die belofte bleef in de lucht hangen en voegde zich bij andere getuigenissen die ik kreeg van de familie die het dorp verliet en tijdens de oorlog naar de diepten van Oezbekistan vluchtte. Mishka, de man van een familielid, vertelde mij dat het altijd dezelfde methode was:

De Duitsers kwamen terwijl zij al heel goed wisten waar zij waren en wie er woonde. Zij lieten lokale collaborateurs informatie verzamelen, lijsten van Joden uit de synagogen maken, en tegelijk beginnen te verlangen naar bezit, te kijken wie wat zou nemen, wie welk huis zou binnengaan.

Er zijn mythen die uit angst of onwetendheid zijn geboren, en er zijn mythen die wapens werden. Eén daarvan is de zin die steeds terugkeert: "Joden weten niet hoe zij moeten werken." Van tijd tot tijd kom ik die nog steeds tegen in haatartikelen, in slordige opmerkingen op internet, of in herinneringen van mensen die werkelijk geloofden dat het zo was.

Maar wanneer ik denk aan mijn opa, aan zijn broer en aan nog vele generaties Joden die in Bessarabië leefden, valt die mythe vanzelf uiteen. Werk was identiteit. In dorpen als Volintiri was de Jood geen levensstijl; hij was deel van de infrastructuur van de plaats. De Joodse molenaar, de eigenaar van de oliepers, de smid, de handelaar, de machinereparateur allen waren een onlosmakelijk deel van het dorpsleven. Zij stonden op bij zonsopgang, hoorden de dieselmotor beginnen te kraken, en wisten dat weer een lange dag begon.

Zo was het in onze familie: de één bediende een korenmolen, de ander perste zonnebloemolie, en beiden deelden reserveonderdelen, riemen, kennis. Een familiebedrijf, ja maar ook een ruggengraat van een heel dorp.

Een kloof die uit scholing werd geboren, niet uit luiheid. Het Joodse kind leerde lezen en schrijven nog voordat het de geur van graan kende. Hebreeuws, Jiddisch, Russisch, rekenen woorden en cijfers waren altijd de basis. Daartegenover werkten veel christelijke kinderen al vanaf jonge leeftijd op het veld en leerden zij maar weinig, als zij al leerden. Dit schiep geen superioriteit, maar verantwoordelijkheid.

Wie een contract kan lezen, kan ook een ander waarschuwen voor een vergissing. In het dorp waren enkele Joden advocaten. Wie kan rekenen, kan een buurman helpen zijn zaken te beheren. In het dorp waren enkele Joden boekhouders. Zo werd de Jood een figuur van initiatief, kennis en beweging.

Twee werelden onder dezelfde hemel. De orthodoxe christenen in het dorp leefden voor een deel binnen de kringloop van de natuur: zaaien, oogsten, zon, regen. Zij vertrouwden op Gods genade, op

Terug naar volintiri

traditie, op een lot dat niet te veranderen is. Voor hen wist de priester bijna alles. De Jood daarentegen zei al bij de berg Sinai: “Wij zullen doen en wij zullen horen”, zoals staat in de Tora, in Exodus hoofdstuk 24 dat wil zeggen: de Jood denkt eerst aan handelen en luistert minder. De Joden leefden anders. Zij geloofden in werk, in verantwoordelijkheid nemen, en in menselijke inspanning die vanuit de hemel zegen uitnodigt. “Handel en vertrouw niet op een wonder” — niet alleen een zin, maar een manier van leven. Ook onder Joden waren er veel armoede en soms gebrek aan scholing, maar de richting was anders.

En in Volintiri, zoals overal, was dat verschil duidelijk: de boer wacht op regen, de Jood probeert een kanaal te bouwen.

De kracht van de gemeenschap. Er is één zin die hele gemeenschappen eeuwenlang heeft gedragen: “Heel Israël is verantwoordelijk voor elkaar.” Dat was geen slogan; het was een levenssysteem. De moderne bank, soms niet meer dan een houten kist achter de heilige ark, was een soort interne bank: daarvan kocht men een wagen, repareerde men een dak, begon men een bedrijf. Je was nooit alleen. Als je viel, tilde iemand je op. Als je iets nodig had, vond iemand een weg. De christenen leefden binnen een familie. De Joden binnen een gemeenschap.

Het oog dat ziet en het oog dat niet wil zien. In veel dorpen bestond verborgen jaloezie. De Jood wist goederen te krijgen, wist boekhouding te voeren, wist een motor te repareren, en wist te spreken met de wereld buiten het dorp. De boer zag daarin soms een oneerlijk voordeel, hoewel er niets in zat behalve studie en werk.

Een oudere vrouw uit Volintiri zei ooit tegen mij: “In de tijd van de Russen was de voedselwinkel in handen van Joden. Zij wisten altijd iets te vinden om te verkopen.” Zo was het niet omdat zij rijk waren, maar omdat zij verbindingen konden bouwen en systemen konden laten werken.

Toen alles instortte — en toen kwam 1941, en de waarheid werd omgekeerd. Haat die zich jarenlang had opgehoopt, werd een rechtvaardiging voor plundering, het overnemen van huizen, het in beslag nemen van molens, deportatie en moord. De Joodse economie, die deel was van de ziel van het dorp, verdween van de ene dag op de andere. Na de oorlog keerden mensen terug naar hun huizen, maar iets fundamenteels was gebroken. Dorpen als Volintiri verloren de motor van kennis, het vermogen tot initiatief, de verbinding tussen dorp en stad. Generaties van ambacht, handel en deskundigheid verdwenen eenvoudig.

En vandaag vertelt de stilte alles. Volintiri van de 21e eeuw is een dorp zonder winkel, zonder industrie, soms zonder weg. Er is misschien een brede kerk en een indrukwekkende traditie, maar niet de economische infrastructuur die het dorp in leven hield. En dat is misschien de pijnlijkste herinnering: niet alleen de mensen verdwenen — ook het hele systeem.

Daarom kan men alleen verdrietig glimlachen wanneer iemand opnieuw zegt dat “Joden niet weten hoe zij moeten werken”. De feiten vertellen een ander verhaal: de Joden waren de motor, de olie en het mechanisme. En toen zij verdwenen kwam de kleine wereld om hen heen tot stilstand.

Het Jodendom van Bessarabië tussen de twee wereldoorlogen was een dun en kwetsbaar weefsel, waarin werk, traditie, armoede, diep geloof en voorzichtige hoop met elkaar verweven waren. Maar

Terug naar volintiri

daarbinnen werd een kloof steeds groter een kloof die niet alleen tussen jong en oud lag, maar tussen twee werelden.

De oudere generatie, de generatie van de grootvaders, steunde op wat zij kende: de synagoge, het ambacht, de aarde, de kringloop van het landbouwjaar, en het geloof dat de wereld, ondanks haar moeilijkheden, stabiel genoeg was om morgen niet om te keren. Zij geloofden dat een mens zich moest vasthouden aan de plaats waar

hij geboren was, dat als hij maar eerlijk werkte, God en de bureu hem zouden meetellen. Zo was het ook in onze familie.

De grootvader van mijn moeder een religieuze man, bijna charedisch kende een wereld van kapparot, van bevroren sabbatten in de winter, en van een Joods huis waarin alles werd gezegd in een fluistering van ontzag voor de hemel. Hij vroeg niet meer dan wat er was: huis, inkomen, rust.

Zijn zoon, de vader van mijn moeder, leefde al in een andere wereld. Minder strikt religieus, meer open voor nieuwe ideeën, geraakt door de moderniteit die kwam van over de rivier, uit Chisinau, uit Iași, zelfs van nog verder weg. Hij begreep dat traditie een plaats nodig had, maar ook dat het leven verder stroomt, en dat het geen zin heeft er met gebogen rug tegenover te blijven staan.

Toen kwamen de kinderen de generatie van mijn moeder. Dat was een generatie die met krukken werd geboren — niet krukken voor de benen, maar krukken voor de identiteit. Zij groeiden op tussen twee werelden: de Joodse traditie die de grootouders bewaakten, en de nieuwe horizon die werd geopend door gesprekken over revolutie, zionisme, Hebreeuwse arbeid, gelijkheid en pionierschap.

De jeugdbewegingen kwamen naar hen toe als een frisse wind. In de dorpen en stadjes van Bessarabië begonnen jongeren zich aan te sluiten bij “Gordonia”, een beweging die sprak over arbeid, verantwoordelijkheid en zelfopbouw. Zij was minder ideologisch dan de grote partijen, maar had een sterke aantrekkingskracht: zij sprak over toekomst.

Mijn moeder sloot zich aan bij Gordonia. Ook haar oudere broer Avraham. Niet uit opstand, maar door het gevoel dat het dorpsleven te nauw was geworden, dat het antisemitisme toenam, dat er voor hen geen plaats meer was in een wereld die zich steeds meer voor Joden sloot.

Vader die een open mens was verzette zich niet. Hij liet hen ook Hebreeuws leren. Hij zag in de jeugd het verlangen om te vliegen, en misschien begreep hij ook dat zij in Bessarabië geen horizon hadden. Hij liet hen naar bijeenkomsten gaan, deelnemen aan lezingen, dromen van een kibboets in het land Israël.

Mijn moeder ging in 1938 naar het land Israël, naar kibboets Hanita. Zij had zelfs een vriend en later een echtgenoot die in 1944 in Italië sneuvelde in het kader van de Joodse Brigade.

En opa? Hij bleef. Samen met oma Sara, Yehuda en Chaya. Niet uit blindheid. Niet uit naïviteit. Gewoon omdat hij al verbonden was met alles wat hem vasthield: de werkplaats, het werk met de

Terug naar volintiri

diesel, de kleine kinderen die nog rond de keuken liepen, en het geloof dat het dorp, met al zijn strijd, de plaats is waar een mens zijn leven leeft.

Dat was het hart van de kloof: één generatie die de wereld kent zoals zij is en een andere generatie die gelooft dat de wereld anders kan zijn.

Die breuk bestond niet alleen bij ons. Zij bestond in bijna elke Joodse familie in Bessarabië. De jongeren wilden vooruit, de ouderen probeerden te bewaren wat er was, en de geschiedenis trok hen, als een grote onzichtbare kracht, naar plaatsen die zij zich niet hadden voorgesteld.

Ouders en kinderen, traditie en pionierschap, een vast huis tegenover een open weg: twee werelden die naast elkaar bestonden, totdat de oorlog beide vervaagde.

Eind deel 1